

Mente ¹⁷²² **et Malleo**

Pohronské múzeum

Katarína Stredáková
(eds.)

ISBN 978-80-570-5860-1

POHRONSKÉ MÚZEUM

MENTE ET MALLEO

Zborník z konferencie konanej pri príležitosti 300. výročia postavenia Potterovho stroja v Novej Bani

Katarína Stredáková, zostavovateľka

www.pohronskemuzeum.sk

Nová Baňa

2024

ISBN 978-80-570-5860-1

Zostavovateľka: Mgr. Bc. Katarína Stredáková

Autori príspevkov © : Mgr. Zuzana Denková, PhD., Ing. Richard Kaňa,
Peter Kopernický, Harald Marschner, PhD. Ing. Jaroslava Neubauerová, PhD.,
Mgr. Milan Palou, Mgr. Bc. Katarína Stredáková, Mgr. Hana Zduchová,
Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

MENTE ET MALLEO

Prvé vydanie

Vydavateľ: Pohronské múzeum
Bernoláková 20/2
968 01 Nová Baňa

Preklad anotácií do angličtiny: Mgr. Veronika Stredáková

Grafická úprava: Mgr. Bc. Katarína Stredáková

Rok vydania: 2024

ISBN 978-80-570-5860-1

EAN 9788057058601

OBSAH

Namiesto úvodu	6
Atmosférický stroj Isaaca Pottera.....	7
Poľský záujem o atmosférický parný stroj	15
Montánna a geologická expozícia na bani Starovšechsvätých v Hodruši- Hámroch.....	24
Millstone Quarries in the Austrian-Hungarian Monarchy	39
Banícke uniformy v 19., 20. a 21. storočí.....	46
Expozícia baníctva a hutníctva Gemera Banického múzea v Rožňave	60
Poriadok, čiže Reguly baníckej mládeže	73
Jazyková a spoločenská hodnota <i>Knihy kromrichtrov</i>	83
Zväz stredoslovenských banských miest	92

NAMIESTO ÚVODU

Organizovanie konferencie „Mente et malleo“ bolo pre Pohronské múzeum a kolektív jeho pracovníkov veľkou výzvou, nakoľko to bola prvá konferencia múzea. Bola to pre nás obohacujúca skúsenosť a vhodná príležitosť ako pritiahnúť a zoznámiť sa so zaujímavými ľuďmi z odborov venujúcich sa baníctvu. Nakoľko v roku 2022 bolo okrúhle 300. výročie postavenia Potterovho parného stroja v Novej Bani rozhodli sme sa prvú konferenciu venovať práve tejto téme, baníctvu a ťažbe nerastných surovín a k nim prislúchajúcim odvetviam hospodárstva. Táto významná technická pamiatka už v 18. storočí pritiahla pozornosť učencov z celej Európy a dostala naše mesto do povedomia. Aj počas celého roka sa v Pohronskom múzeu snažíme v expozícii venujúcej sa Potterovmu stroju približovať návštevníkom toto unikátne dielo. Potterov stroj bol prvý parný stroj na európskom kontinente a slúžil na čerpanie spodnej vody zo šachty Althandel. Nie je vôbec bezvýznamná skutočnosť, že kontinentálne storočie pary sa začalo v Novej Bani a súvisí priamo s baníctvom. V rokoch 2019 - 2021 boli odkryté pri archeologickom výskume v Novej Bani základy strojovne Potterovho stroja, ktoré odborníci z Newcomenovej spoločnosti (Veľká Británia) označili za najstaršie zachované na svete.

Veríme, že naša konferencia „Mente et malleo“, v preklade z latinčiny „Rozumom a kladivom“, priniesla pestrý obsah, dobrých rečníkov a zaujala účastníkov novými poznatkami. Z jednotlivých prednášok aktívnych prednášateľov sa podarilo vydať tento zborník. Organizovanie konferencie z verejných zdrojov podporil Fond na podporu umenia a za jej dofinancovanie ďakujeme zriaďovateľovi Pohronského múzea – Banskobystrickému samosprávneho kraju.

Mgr. Jana Potocká, riaditeľka Pohronského múzea

ATMOSFÉRICKÝ STROJ ISAACA POTTERA

PETER KOPERNICKÝ

Annotation

Groundwater, as a result of progressive quarrying of deep ore deposits, began to increasingly hinder mining in the mines of Central Slovakia. Primitive mine pumping systems could not keep mines in seamless operation. In 1720, the architect of Emperor Joseph, Emanuel Fischer, brought English constructor Isaac Potter, who built the Newcomen atmospheric engine at the Althandel shaft. The engine could pump out 42,000 buckets of water in 24 hours, with the volume of one bucket being 50 liters. This engine was the first steam engine in Europe. Our town, known as Königsberg at that time, was in the spotlight of many significant scientists and specialists during its construction and seven-year operation. Members of the Viennese nobility became members of Potter's shareholders' society.

The "fire engines" greatly contributed to the development of the mining industry, mainly in the Banská Štiavnica region, and saved the most productive Banská Štiavnica state mines from imminent collapse. Models of the atmospheric steam engines are exhibited in the Pohronské Museum in Nová Baňa and in the Vienna Technical Museum.

Éra parných strojov je už dávno za nami. Vystriedali ju palivové motory a tie už pomaly vytlačajú elektrické. Naša staršia generácia si však ešte dobre pamätá, ako Pohronskou kotlinou pufkali parné lokomotívy ťahajúce za sebou naložené vagóny i biely oblak pary. Dvesto rokov kraľovali na technickom nebi. Vystriedali konskú silu, spôsobili v začiatkoch medzi ľuďmi rozruch a ich konštruktér James Watt, škótsky vynálezca a fyzik, v roku 1765 práve nimi naplno odštartoval vedecko-technickú revolúciu. Parný stroj postavený v našom meste bol jeho predchodca. Vymyslel ho ale niekto iný a ešte o niekoľko desiatok rokov skôr.

Parný stroj vynašiel Thomas Newcomen v roku 1712 a bol to prakticky prvý stroj, využívajúci parnú energiu na výrobu mechanickej práce. Newcomenove motory boli používané v celom Anglicku a v Európe, predovšetkým na čerpanie vody z baní. Parný motor Jamesa Watta bol jeho vylepšená verzia. Hoci Watt bol ďaleko viac slávny, z historického hľadiska patrí Newcomenovi prvé miesto vo využití parnej energie.

Písal sa rok 1702 a bane v juhozápadnej časti Anglicka v Cornwalle zaplavovala čoraz viac spodná voda. Thomas Newcomen bol kováč a majiteľ železiarskej dielne v Dortmunde, ktorá obchodovala prevažne s bankskými

závodmi. V roku 1712 Thomas Newcomen spolu s Johnom Calleym postavili parný stroj, ktorý síce ešte nebol dokonalý, ale technicky veľmi výkonný. Hoci bol založený na jednoduchých princípoch, Newcomenov motor bol pomerne zložitý. Pozostával z kotla - tlakovej nádoby s vodou, valca, v ktorom sa pohyboval piest. Ten bol reťazou prepojený k vahadlám a na druhej strane boli zasa vahadlá spojené s piestovým čerpadlom. Čerpadlo bolo ťažšie ako parný piest, takže východisková poloha bola vždy čerpadlo dole, piest parného stroja hore. Keď regulátor otvoril ventil, bola para prepustená z kotla a vyplnila priestor vo valci pod piestom. Regulačný ventil sa uzavrel a nakrátko sa otvoril ventil, ktorý vstrekol vodu do valca. Vstreknutím studenej vody sa para okamžite skondenzovala, čím vytvorila vo valci podtlak (vákuum) a ten uviedol piest do pohybu smerom dole a čerpadlo hore. Podtlak, ktorý vznikol kondenzáciou pary, bol hlavnou hnacou silou celého zariadenia. Piest v dolnej polohe zatlačil na ventil, ktorý otvoril prívod ďalšej pary a tá okamžite zrušila podtlak. Samotiažou protiváhy čerpadla sa opäť piest vrátil do hornej, východiskovej polohy. Onedlho prichádzali objednávky z celého Anglicka. Do Newcomenovej smrti bolo postavených okolo stovky jeho motorov a to nielen na západe krajiny, ale aj v severnom Walese, v blízkosti Newcastle a Cumbria. Malá čiastka bola postavená aj v ostatných európskych krajinách vrátane Francúzska, Belgicka, Španielska, tiež v Dánsku, Švédsku a u nás na území dnešného Slovenska. Treba však pripomenúť, že Nová Baňa bola prvým miestom po Anglicku, kde bol „ohňový“ stroj postavený.

Isaac Potter pracoval ako konštruktér na stavbe strojov. Bol synovcom Humphreyho Pottera st., ktorý sa podieľal na stavbe prvého atmosférického parného stroja Thomasa Newcomena. V roku 1717 prišiel aj s bratom Humphreyom Potterom ml. do Benátska, kde Potterov brat tragicky zahynul a Isaac sa vrátil do Anglicka.

Medzitým Viedenská Dvorská komora poverila mladého, talentovaného študenta architektúry Josepha Emanuela Fischera von Erlach, aby sa v Anglicku oboznámil s parnými strojmi. Tu sa stretol s Isaacom Potterom a v júni 1720 prišli spolu do Viedne, kde sa Potter prezentoval pred cisárom Karolom VI a tvrdil, že dokáže postaviť čerpací stroj, ktorý vyčerpá vodu z akejkoľvek hĺbky.

Kontrakt na postavenie parného stroja v Novej Bani uzavrela Dvorská komora vo Viedni s Isaacom Potterom 21. augusta 1721. Dvorská komora súhlasila s financovaním stavby stroja.

Stroj mal byť taký výkonný, že za 24 hodín vyčerpá 42 000 vedier vody (1 vedro cca 50 litrov vody). Potter sa zaviazal zaučiť do obsluhy stroja inžiniera alebo iného mechanika, ktorého mu erár pridelí, a to tak, aby „dokázal bez pomoci Pottera vyčerpať, buď jedným alebo viacerými strojmi, ktoré by sa prípadne postavili, za 24 hodín 42 000 vedier vody a to z akejkoľvek hĺbky, nech by dosahovala 300 alebo aj viac siah“. Na stavbu stroja komora vyčlenila 6000 fl, s možnosťou vyčerpať pár sto zlatých viac

alebo menej. Komora sa zaviazala dodať všetok materiál ako aj pracovné sily. Stroj sa mal postaviť za 6 – 8 mesiacov. Počas stavby stroja mal Potter dostávať denne 8 fl. Po dokončení stavby sa mala uskutočniť skúška, ktorá mala trvať celý mesiac, aby sa overila jeho sila a výkonnosť.

Po skúške sa malo ponechať na rozhodnutí cisára, čo sa stane so strojom. Ak by stroj nechcel používať banský erár, mal sa dať do vlastníctva Potterovi ako odmena za jeho námahu. Ak by sa stroj pri skúške osvedčil, mohol by Potter dostať na stavbu takýchto strojov privilégium na 20 rokov. Ak by sa však neosvedčil, mohol by cisár toto privilégium priznať niekomu inému, hoci by stroj zostal v Potterovom vlastníctve. Potterovi sa malo hneď vyplatiť 300 fl a to 50 ako náklady na cestu do Novej Bane a 250 ako záloha na plat, ktorý bude dostávať počas stavby stroja. Konkrétnu pomoc mala Potterovi poskytnúť aj štiavnická Banská komora. Mala určiť úradníka na vedenie účtovnej agendy súvisiacej so stavbou stroja, zaobstarať všetok potrebný materiál a poskytnúť ľudí na rôzne pomocné práce. Peniaze na stavbu stroja mal poslať Solný úrad v Tokaji a v Ružomberku.

Po uzavretí kontraktu a poskytnutí finančných prostriedkov odišiel Isaac Potter so svojím sprievodom do Novej Bane. Prišiel sem 9. septembra 1721. Úradníci Banskej komory predstavili najprv Pottera mestskej rade. Potom si obzreli miesto, kde mal stáť stroj, teda ústie šachty Althandel a hneď tam vymerali miesto na stavbu stroja.

Podľa kontraktu mal byť čerpací stroj hotový najviac za 8 mesiacov, čo sa ale nepodarilo. Od začiatku septembra 1721 do konca mája 1722 vyplatil erár Potterovi ako plat 2184 fl. Stroj však nebol v takom stave, aby sa na ňom dala vykonať skúška. Nespokojnosť nad preťahovaním stavby stroja nebola len v Banskej Štiavnici, ale aj vo Viedni. Potter sa vyhovárať najmä na zvonolejára Kluga. Mal aj iné ťažkosti. Jednou z nich bolo, že neovládal reč. Určite sa za ten čas podučil nemecky, možno aj „slovensky“, ale na zadávanie špeciálnych úloh to nestačilo. Ľuďom zasa bolo ťažko vyhotovovať rôzne súčiastky a stavať niečo, o čom nemali ani predstavu a čo nikdy ani nevideli. Kontrolní úradníci poukazovali na nekvalitné železo (v skutočnosti krehkú liatinu), ktoré pochádzalo z Hronca a bolo veľmi lámavé, ale lámali sa aj medené súčiastky. Zdá sa, že stroj mal aj iné konštrukčné chyby.

Hoci ani jedna z predbežných skúšok neskončila pre stroj najlepšie, predsa Potter požiadaval koncom roka 1722 o dohodnutú štvortýždňovú skúšku. Hlavná skúška s „anglickým strojom“, ako v tej dobe stroj nazývali, sa konala od 11. januára do 6. februára 1723. Zo správy, ktorú o skúške podali obaja vyslaní úradníci, je zrejmé, že veľká poruchovosť stroja trvala naďalej. Za prvé tri týždne sa stroj pokazil, alebo ho museli pre rôzne príčiny zastaviť asi dvadsaťkrát. Iba posledný týždeň pracoval stroj pomerne spoľahlivo. V niektorých štúdiách sa píše o veľkej poruchovosti stroja aj po jeho dokončení. Až vo februári 1724 sa dodatočnými úpravami stroja podarilo J. E. Fischerovi tieto chyby odstrániť a stroj úplne dokončiť.

Vysokú poruchovosť stroja by sme mohli zhrnúť do niekoľkých bodov.

1.) Konštrukčné chyby. Nedokonalá technológia, ktorá bola prakticky v začiatkoch. Od spustenia prvého parného stroja v Dudley Castle uplynulo len desať rokov.

2.) Problémy pri zadávaní požiadaviek. Potter komunikoval hlavne v začiatkoch prostredníctvom svojho tlmočníka Pierra Sabatheryho. Remeselníci predtým nikdy nič také nevideli a nevyrábali, preto ani sami dobre nevedeli, čo majú zhotovovať.

3.) Nekvalitné materiály. V správach sa často poukazuje na nekvalitné materiály, z ktorých boli jednotlivé súčiastky zhotovené. Poukazuje sa hlavne na vysokú lámavosť železných súčiastok vyrobených v Hronci, ale ako píšú, lámali sa aj medené súčiastky.

4.) Francúzsky učenec Montesquieu navštívil Novú Baňu a napísal: "Najväčšie problémy na stroji spôsobuje okolité obyvateľstvo. Hlavne tí, čo prenajímajú kone ku gáplom, ako aj tí, čo zabezpečujú krmivo či materiál na údržbu, podobne ako aj tí, ktorí ju vykonávajú. Títo všetci jednotlivci chránia svoje záujmy a boja sa, že ich stroj pripraví o živobytie." Potter bol teda prinútený dať svoj stroj strážiť, za čo mestu dlhoval neskôr peniaze.

V súvislosti so stavbou novobanského parného stroja treba objasniť, či sa na stavbe stroja Potter podieľal sám, alebo boli do stavby zainteresované aj iné osoby. Do úvahy preto musíme vziať dve skupiny ľudí, ktorí mu viac či menej pomáhali. Prvú skupinu tvorili osoby, ktoré prišli s Potterom z Anglicka. Už v prvej správe smerujúcej do Banskej Štiavnice sa písalo o dvoch osobách, ktoré sprevádzajú Pottera. Prvou osobou bol Pierre Sabethery, ktorý sa tiež vyznal v stavbe strojov, robil Potterovi tlmočníka a z jeho častých ciest sa dá usudzovať, že pomáhal Potterovi predovšetkým pri zaobstarávaní materiálu a súčiastok na stroj. Tou druhou osobou bol Potterov sluha Lumley, ktorý sa tiež vyznal v stavbe strojov a ktorý mal so sebou aj dcéru Amáliu Lumleyovú. Tá viedla Potterovi domácnosť, až kým sa neoženil.

Druhú skupinu ľudí, ktorá bola zainteresovaná do stavby novobanského stroja, ale pravdepodobne aj do stavby podobného atmosférického stroja vo Viedni, tvorili Joseph Emanuel Fischer von Erlach, Louis de la Haye a Jean Grill Costebadie. Potter s Fischerom tvorili pravdepodobne staviteľský základ. Dňa 1. septembra 1721, teda ešte pred odchodom do Novej Bane, uzavrel Isaac Potter pred notárom Adamom Alverom vo Viedni dohodu, ktorou dal Louisovi de la Hayemu a Jeanovi Grillovi Costebadiemu plnú moc vo všetkom, najmä však v záležitostiach súvisiacich so stavbou novobanského čerpacieho stroja. Mohli v jeho mene vybaviť všetko potrebné a to buď ústne alebo písomne. Potter vopred súhlasil s tým, čo oni zariadia. Títo štyria spoločníci vystupovali aj v nasledujúcich rokoch spoločne ako „Assozierte Compagnie“. Všetci štyria poznali technológiu čerpacieho stroja, najmä však Joseph Emanuel Fischer von Erlach mal podľa všetkého vynikajúce vedomosti z matematiky a mechaniky.

Prvé správy o parnom stroji v Novej Bani vyšli v niekoľkých dobových časopisoch, z nich najobsiahlejší opis stroja napísal v roku 1725 G. M. Kortum a bol publikovaný v časopise Sammlung von Natur und Medizin. Časť tohto opisu sa nachádza v knihe Dejiny vedy a techniky na Slovensku I z roku 1962. Uvádza sa v ňom, že stroj poháňal tri piestové čerpadlá. Za minútu stroj dosiahol priemerne 13 zdvihov a tak za 24 hodín dokázal vyčerpať až 45 000 vedier vody, t. j. 2300 m³ vody. Na tie časy to bol vynikajúci výkon. Čerpadlo poháňané vodným kolesom za 24 hodín vyčerpalo len 2 880 vedier vody, pritom na tento výkon spotrebovalo 180 000 vedier pohonnej vody. Výkon novobanskej „ohňovej mašiny“ sa rovnal výkonu štyroch gápľov, ktoré poháňalo dovedna 64 koní. Okrem G. M. Kortuma navštívil Novú Baňu aj učenec a cestovateľ J. G. Keyssler, člen londýnskej Royal Society, nemecký polyhistor F. E. Brückman, ba po ňom aj slávny Francúz Charles de Montesquieu.

Pravdepodobne ešte pred stavbou stroja v Novej Bani všetci štyria počítali s tým, že získajú tamjšie opustené a zatopené bane a že sa pokúsia v nich podnikať. Už koncom apríla 1723 predložil Isaac Potter Dvorskej komore vo Viedni päťbodovú žiadosť, v ktorej žiadal pre seba a svojich spoločníkov:

- 1.) Aby bola jemu a jeho spoločnosti zverená stavba čerpacích strojov v Banskej Štiavnici.
- 2.) Aby sa mu priznalo privilégium na stavbu týchto strojov vo všetkých cisárskych a dedičných zemiach.
- 3.) Aby sa jemu a jeho spoločnosti prideliť novobanské bane.
- 4.) Aby sa im prideliť aj k baníctvu potrebné lesy, vody, cesty a ostatné náležitosti.
- 5.) Aby boli tieto bane oslobodené na 10 rokov od všetkých poplatkov, nech sú akékoľvek.

Po súhlase dvorských orgánov vznikla 20. 11. 1723 účastinárska spoločnosť, ktorá na jej ustanovujúcej schôdzi hlavných podielnikov prijala aj stanovy a boli dohodnuté rôzne formality. Za riaditeľa spoločnosti bol jednohlasne zvolený cisárov radca a osobný lekár Chevalier Pius Nicolaus Garelli, ktorý vlastnil 4/64 banského majetku spoločnosti. Generál barón de Schmettau, veliteľ cisárskej stráže a jeho spoločníci mali tiež 4/64 a toľko vlastnil aj jeho brat, barón Karol de Schmettau. Gróf Caima vlastnil tiež 6/64 a jeho spoločníci 3/64, Jean Baptista Bossano a jeho spoločníci 4/64, cisárov radca a lekár Jean Baptista Garelli a jeho spoločníci 4/64, Johann Gottfried Hellenbach 8/64, mesto Königsberg (Nová Baňa) 5/64 atď. Isaac Potter a jeho traja spoločníci dostali spoločne 16/64. Už v roku 1726, no najmä v priebehu roka 1727, sa finančný stav spoločnosti rapídne zhoršil. Základný kapitál sa vyčerpával. Dňa 16. februára 1726 vypukol štrajk baníkov pre nevyplatenie mzdy. Vtedy mala spoločnosť ešte dostatok kapitálu, aby dala veci rýchlo do poriadku. Skúška kovnatosti rudy 19. novembra 1728 zo šachty Althandel dopadla nepriaznivo. Nádeje na veľké zásoby zlatej rudy v šachte Althandel sa rozpadli. Komisia odborníkov dňa 19. júla 1729

prehliadla šachtu a jej príslušné štôlne a rozhodla sa zanechať hlboké dobývky. Stroje vytiahli na povrch a „ohňový stroj“ dňa 23. júla ráno o 8. hodine definitívne zastavili. Dôvody na takéto rozhodnutie vyplývali najmä zo straty 8887 zl. 48 gr., ktorú spoločnosť vyprodukovala od 3. apríla 1728 do 6. augusta 1729. Dňa 12. augusta 1729 na Althandli zanechali podiely všetci účastinári, takže sa spoločnosť definitívne rozpadla. Bol tu však ešte niekto, kto mal o Pottera a o jeho znalosti záujem. Bol to banský erár, ktorý vlastnil v tom čase na strednom Slovensku prevažnú väčšinu baní a ktorý ako jediný mohol jeho stroj naozaj využiť. O Pottera ako vynikajúceho odborníka mal stále záujem komorný gróf Ján Andrej Wenzel von Sternbach, lebo chcel, aby podobné ohňové stroje staval aj na Vindšachte (Štiavnické Bane).

Isaac Potter v roku 1730 odišiel z Novej Bane do Banskej Štiavnice, kde ho vedením prác pri stavbe dvoch strojov pri šachte Jozef poveril Joseph Emanuel Fischer von Erlach, s ktorým Dvorská komora uzatvorila kontrakt na ich postavenie.

V roku 1732 mal Potter znovu dočinenia aj s novobanským strojom. Niekedy v máji 1732 sa totiž obrátilo na Dvorskú komoru vo Viedni ťažiarstvo štôlne Nanebovzatia P. Márie v Kyslej pri Hodruši so žiadosťou o prepožičanie novobanského parného stroja. Viedeň súhlasila so zapožičaním stroja na tri roky s podmienkou, že ho ťažiarstvo vráti v dobrom stave, alebo dá postaviť pre banský erár iný čerpací stroj. Demontážou, presťahovaním a znovupostavením stroja poverilo ťažiarstvo Pottera.

V decembri 1734 začal Potter chorľavieť. Liečenie nepomáhalo. Už pri prvom pobyte v Novej Bani sa prejavil u Pottera sklon k pitiu alkoholických nápojov, ktorý u neho pretrvával počas celého obdobia. Potter cítil aj sám, že sa jeho stav zhoršuje. Zašiel preto 1. februára 1735 na Banský súd do Banskej Štiavnice, kde spísal testament. Dňa 18. februára 1735 napoludnie Potter zomrel ako 45-ročný na Vindšachte, kde býval.

V banskoštiavnickom banskom revíre bolo pod vedením Josepha Emanuela Fischera von Erlach postavených päť atmosférických strojov. Posledný šiesty postavil v roku 1758 Jozef Karol Hell na šachte Königsegg.

Týmto sa éra Newcomenových parných strojov u nás skončila. Viac sa na území dnešného Slovenska nestavali. Vystriedali ich Hellove vodostĺpcové čerpadlá, ktoré pracovali s menšími nákladmi a boli omnoho účinnejšie. „Ohňové“ stroje však určite prispeli v nemalej miere k rozvoju baníctva, predovšetkým v Banskej Štiavnici a jej okolí. Je viac než isté, že vo svojom období zachránili najproduktívnejšie štiavnické erárne bane pred hroziacim krachom. Isaac Potter spoločne s Josephom Emanuelom Fischerom von Erlach priniesli na jar v roku 1720 okrem plánov „ohňového“ stroja aj významný okamih dejín. Postavením prvého atmosférického parného stroja obaja odštartovali vedecko-technickú revolúciu nielen u nás, ale predovšetkým na európskom kontinente. Postavením Newcomenovho

parného stroja na šachte Althandel sa mesto Nová Baňa významne zapísalo do svetových dejín techniky.

MODEL POTTEROVHO STROJA ZO ZBIEROK POHRONSKÉHO MÚZEA

Zoznam informačných zdrojov

GREGA, Vincent. Banská Štiavnica. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1964. 386 s.

TIBENSKÝ, Ján. Dejiny vedy a techniky na Slovensku. Martin: Osveta, 1979. 534 s.

VANTUCH, Anton. CH. – L- Montesquieu – zápas od dielo. Bratislava: Pravda, 1977. 264 s.

VOZÁR, Jozef. Anglický mechanik Izák Potter a prvé „ohňové stroje“ na Slovensku. In Historické štúdie XX. Bratislava: Veda, 1976, s. 73-99.

VOZÁR, Jozef. Zlatá kniha banícka. Bratislava: Veda, 1983. 264 s.

Novák Ján (et al.). Zborník Slovenského banského múzea VI. Praha, Bratislava: Svépomoc, vydavateľský, nakladateľský a obchodný podnik ÚRD v Prahe, slovenská redakcia, Bratislava, 1970.

Novák Ján (et al.). Zborník Slovenského banského múzea VII., Praha, Bratislava: Svépomoc, vydavateľský, nakladateľský a obchodný podnik ÚRD v Prahe, slovenská redakcia, Bratislava, 1971.

Novák Ján (et al.). Zborník Slovenského banského múzea VIII. Martin, Vydavateľstvo Osveta, n. p., 1977.

Novák Ján (et al.). Zborník Slovenského banského múzea IX. Martin, Vydavateľstvo Osveta, n. p., 1978.

Novák Ján (et al.). Zborník Slovenského banského múzea X. Martin, Vydavateľstvo Osveta, n. p., 1982.

Tibenský Ján (et al.). Z dejín vied a techniky na Slovensku I. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1962. 305 s.

ZREBENÝ, Alexander. Dejiny Novej Bane. Martin: Osveta, 1986. 439 s.

Archívne dokumenty z fondov:

Ministerstvo vnútra SR, Slovenský národný archív, špecializované pracovisko Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici

Rakúsky štátny archív, Viedeň (Österreichisches Staatsarchiv)

Slovenské banské múzeum, Banská Štiavnica

Technické múzeum, Viedeň (Technisches Museum Wien)

Autor fotografie:

Silvia Ďatková

Autor:

Peter Kopernický

petokopec@gmail.com

POĽSKÝ ZÁUJEM O ATMOSFÉRICKÝ PARNÝ STROJ

MGR. MILAN PALOU

Annotation

The technology of the atmospheric steam engine still attracted the interest of scholars even in the 1760s. Although it was not as unknown as it was in the 1720s, the number of engines in continental Europe did not come close to matching their quantity on the British Isles. Atmospheric steam engines were more successfully adopted in countries that had relatively lively relations with Great Britain.

In Central and Eastern Europe, such a permanent connection with Great Britain was entirely absent. Nevertheless, we could understand the town of Banská Štiavnica and its surrounding area at that time not only as a center for the development of mining science and technology, but also as a place where knowledge about atmospheric steam engines was concentrated in this part of Europe. This was due not only to Isaac Potter and Joseph Emanuel Fischer von Erlach, but also significantly to the mining authority itself, which raised a generation of experts on atmospheric steam engines. These experts were able to ensure their full operation, handle repairs, and most importantly, build new machinery.

The monarchy was able to export this technology further. This is evidenced by a decision of the Court Chamber from October 1767, which documents the interest of the last Polish-Lithuanian king, Stanisław II August Poniatowski, in atmospheric engines.

Bansko-štiavnické baníctvo zažívalo od polovice 18. storočia nebývalý rozmach, ktorý bol zapríčinený vyriešením veľmi páľčivého problému s odčerpávaním spodnej vody z banských diel. To sa podpísalo aj na úplnom zmazaní dlhu mesta Banská Štiavnica, ktorý ešte v roku 1719 predstavoval sumu 31 500 zlatých.¹

Odstránenie spomenutého problému bolo založené na idey Mateja Kornela Hella: *odčerpávať spodnú vodu vodou povrchovou*. Samotné riešenie pozostávalo vo vybudovaní vodohospodárskeho systému umelých vodných nádrží, tzv. tajchov. Od prvého zhotovenia atmosférického parného stroja v regióne v roku 1722 až do roku 1767 sa v štiavnicko-hodrušskom banskom revíri podarilo vybudovať vyše dvadsať takýchto vodných nádrží. V nich sa dokázalo naakumulovať dostatočné množstvo vody pre pohon čerpacích strojných zariadení, ktoré sa následne v tejto banskej oblasti veľmi rýchlo rozšírili.

¹ ŠPIESZ, Anton. Stredoslovenské banské mestá na prelome 17. a 18. storočia. IN: *Zborník Slovenského banského múzea VIII*. Martin : Osveta, 1977, s. 199 – 204. ISBN 70-027-77.

K najmenej nákladným a zároveň veľmi účinným čerpacím zariadeniam na vodný pohon patril vodnostlpcový čerpací stroj. K jeho uplatňovaniu pri banských dielach začalo dochádzať od roku 1749, kedy bol prvýkrát uvedený do prevádzky na šachte Leopold na Vindšachte (dnes obec Štiavnické Bane). Konštruktérom tohto znamenitého zariadenia bol syn Mateja Kornela Hella, Jozef Karol.

Porovnanie nákladov ²	
typ stroja	náklady za týždeň (fl) ³
gáple na šachte Ondrej a Alžbeta	421 a 28gr
ohňové stroje Jozef I. a Jozef II.	227 a 28gr
dva vodnostlpcové čerpacie stroje	50

Tieto stroje postupne vytlačali iné strojné zariadenia pri riešení odčerpávania spodnej vody z baní. Napriek tomu však začiatkom 60. rokov 18. storočia ešte stále fungovalo v okolí mesta Banská Štiavnica päť atmosférických parných strojov. Zväčša však v danom období plnili iba úlohu akýchsi rezervných čerpacích zariadení. Jedine najmladší atmosférický parný stroj umiestnený nad šachtou Königsegg slúžil ako primárne čerpacie zariadenie. O jeho výstavbu sa postaral už vyššie spomínaný Jozef Karol Hell, ktorý pri jeho budovaní využil súčiastky z už nepoužívaného stroja na šachte Magdaléna. Po prerazení prekopy zo šachty Jozef do dedičnej štôlne cisára Františka v roku 1766 sa celkový počet atmosférických parných strojov znížil, keďže už nebolo potrebné odčerpávať vodu z Pirchovho obzoru na úroveň Bieber dedičnej štôlne. Následkom toho sa dvojica atmosférických parných strojov zo spomínanej šachty odstavila a demontovala.

S atmosférickým parným strojom sa spočiatku uvažovalo aj v prípade šachty Žigmund, kde bol koncom 50. rokov natoľko silný prítok spodnej vody, že dovtedajšie čerpacie zariadenie, v podobe konského gápla, len s ťažkosťami dokázalo čeliť tomuto problému. Napokon však prednosť pred atmosférickým parným strojom dostal práve vodnostlpcový čerpací stroj, ktorý bol oproti pôvodne plánovanému strojnému zariadeniu podstatne lacnejší. V rámci jeho zavedenia do prevádzky bolo však potrebné vybudovať tri vodné nádrže s celkovým objemom 403 064 m³.⁴

² VOZÁR, Jozef. Významné postavy v slovenskej banskej technike od konca 17. stor. do založenia banskoštiavnickej akadémie. IN: *Zborník Slovenského banského múzea VII*. Bratislava : Svépomoc, 1971, s. 124. ISBN 98-004-71.

³ Skratkou fl. je označená vtedajšia mena – zlatý (florén). Jeden zlatý sa rovnal šesťdesiatim grajciarom (gr).

⁴ KRCHNÁKOVÁ, Lucia – KLADIVÍK, Eugen. Energetické zdroje vodnostlpcových strojov na šachtách Ondrej a Žigmund v Banskej Štiavnici. IN: *SPRAVODAJ Banského výskumu Prievidza*, 2003, roč. 43, č. 2 – 4, s. 59 – 64.

Táto skutočnosť z roku 1759, ako aj výstavba atmosférického parného stroja na šachte Königsegg rok predtým, poukazovala na to, že sa s týmito zariadeniami ešte stále do určitej miery počítalo. Obzvlášť na miestach, kde nebol dostatok vody na pohon vodnostĺpcových čerpacích strojov. Pri ich prípadnej stavbe mohol banský erár naďalej využiť skúsenosti už vyššie spomínaného Jozefa Karola Hella, ako aj Franza Feltonera,⁵ ktorí naďalej zostávali žiť v meste Banská Štiavnica a jeho okolí.

Perspektíva na vybudovanie prípadného ďalšieho atmosférického parného stroja tu stále preto existovala. Otázkou už len zostávalo, či sa nájde príležitosť pokračovať v dedičstve, ktoré v uhorskom baníctve zanechali Isaac Potter a Joseph Emanuel Fischer von Erlach.

Technológia atmosférického parného stroja však aj v 60. rokoch 18. storočia stále vzbudzovala záujem zo strany vzdelancov. Síce už nebola natoľko neznáma ako v 20. rokoch 18. storočia, ale počet strojov v kontinentálnej Európe ani zďaleka nevyrovnal ich množstvu na Britských ostrovoch.⁶ Atmosférické parné stroje sa úspešnejšie presadzovali v krajinách, ktoré mali s Veľkou Britániou pomerne živé vzťahy, či už z dôvodu geografickej blízkosti alebo diplomatického či obchodného spojenectva. Medzi ne patrili predovšetkým Francúzsko, Rakúske Nizozemsko (súčasný Belgicko) a Republika siedmych spojených provincií Nizozemska (súčasný Holandsko).

V stredovýchodnej Európe takéto trvalé prepojenie s Veľkou Britániou úplne chýbalo. Napriek tomu by sme mohli mesto Banská Štiavnica a jeho priľahlé okolie v danej dobe chápať nielen ako centrum rozvoja banskej vedy a techniky, ale aj ako akési miesto, v ktorom sa sústreďovali vedomosti o atmosférických parných strojoch v tejto časti Európy. O túto skutočnosť sa pričínili nielen Isaac Potter a Joseph Emanuel Fischer von Erlach, ale nemalou mierou aj samotný banský erár. Ten v jednotlivých zmluvách na výstavbu strojov zakotvil bod hovoriaci, že konštruktérom budú pri výstavbe a následnej prevádzke strojného zariadenia pridelené dve až tri osoby.⁷ Týmto rozvážnym krokom si erár vychoval ďalšiu generáciu odborníkov na atmosférické parné stroje, ktorá dokázala zabezpečiť ich plnú prevádzku, prípadné opravy a čo je najpodstatnejšie, aj samotnú výstavbu

⁵ V danej dobe boli už dávno po smrti pôvodní importéri technológie atmosférických parných strojov v uhorskom baníctve, Isaac Potter († 1735) a Joseph Emanuel Fischer von Erlach († 1742). Okrem nich bol po smrti aj jeden z niekdajších expektantov a správco atmosférických parných strojoch, Johann Adam Artner († 1760). Ďalší niekdajší expektant pri atmosférických parných strojoch, Sebastian Wernberger, už v tom čase pôsobil v Smolníku. Okolo roku 1765 až 1766 zomrel aj dlhoročný správca „ohňových“ strojov na Vindšachte, Franz Feltoner.

⁶ KANEFSKY, John – ROBEY, John. Steam Engines in 18th-Century Britain: A Quantitative Assessment. IN: *Technology and Culture*. 1980, Vol. 21. No. 2. s. 161.

⁷ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národný archív, špecializované pracovisko Slovenský banský archív (ďalej len SNA-SBA), Hlavný komorskogrofský úrad (ďalej len HKG), Res. 8. 8. 1732, škatuľa č. 152.

nových strojných zariadení. Habsburská monarchia v tomto smere teda nebola vôbec odkázaná na príchod konštruktérov, respektíve súčiastok z Britských ostrovov. Práve naopak, monarchia dokázala túto technológiu exportovať ďalej. Dokazuje to rozhodnutie Dvorskej komory z októbra 1767, ktoré rozpovedá pomerne zaujímavý, ale zároveň aj komplikovaný príbeh z dejín panovania posledného poľsko-litovského kráľa Stanislava II. Augusta Poniatowského.⁸

Spomínané rozhodnutie je odpoveďou na správu samotného komorského grófa Josepha Gottlieba von Stampfera, ktorá vypovedá, že ešte dňa 11. septembra 1767 prišiel do mesta Banská Štiavnica kráľovský poľský banský inšpektor Hans August Knoblauch s poverením od Augusta Fryderyka Moszyńského,⁹ v ktorom sa úctivo žiada vybudovať atmosférický parný stroj pre potreby poľského kráľa. Dokonca sa ešte v priebehu daného dňa Knoblauch stretol aj s komorským grófom, aby mu predmetnú žiadosť predložil osobne. Ten na požiadavku poľskej stany reagoval kladne bez toho, aby celú záležitosť s kýmkoľvek vopred konzultoval.

Z jeho správy Dvorskej komore z 13. septembra však vyplýva, že po návšteve kráľovského poľského banského inšpektora predsa len požiadavku sprostredkovanú Knoblauchom prerokoval so štyrmi vrchnými banskými radcami. A na základe toho bolo vyslancovi poľského kráľa dodatočne dovolené diskutovať o celej záležitosti s vrchným banským strojmajstrom Jozefom Karolom Hellom. Súčasne v správe komorský gróf žiada Dvorskú komoru o stanovisko k predkladanej veci.

Celá záležitosť sa zmieneným listom dostala do Viedne, kde sa ešte 21. septembra predostrela priamo samotnej cisárovnej Márii Terézii. Sprostredkovaná žiadosť poľského kráľa bola kladne vybavená s tým, že sa všetky súčiastky vyhotovia v Uhorsku, aby bolo možné poľskej strane vyúčtovať všetky náklady spojené s výstavbou požadovaného stroja.

Zároveň Dvorská komora videla v stavbe nového atmosférického parného stroja príležitosť, ako si expektant vrchného banského strojmajstra Hella môže upevniť svoje praktické vedomosti o atmosférických parných strojoch, čím by sa dedičstvo Isaaca Pottera a Josepha Emanuela Fischera von Erlach zachovalo aj pre ďalšiu generáciu.

Žiadaný atmosférický parný stroj nemal fungovať na odčerpávanie spodnej vody z banských diel, ako to bolo v prípade strojov v okolí mesta Banská Štiavnica. Podľa pôvodných zámerov mal slúžiť v novobudovanom kráľovskom zámočkom komplexe Łazienek Królewskich (Kráľovských kúpeľov) v Ujazdówe (dnes mestská časť Varšavy), ktorý Stanislav II. August kúpil krátko pred nástupom na poľsko-litovský trón v septembri roku 1764. Touto kúpou chcel vyriešiť črtajúci sa problém zviazaný s reprezentačným sídlom, keďže po smrti svojho predchodcu, Augusta III.,

⁸ SNA-SBA, HKG, Res. 19. 10. 1767, škatuľa č. 255.

⁹ August Fryderyk Moszyński (1731 – 1786) nemanželský vnuk poľsko-litovského kráľa Augusta II. a synovec jeho nástupcu Augusta III.

prestali byť dve dovtedajšie kráľovské rezidencie majetkom panovníka. Išlo o Saský palác a zámok Wilanow, ktoré sa nachádzali vo Varšave, respektíve jej tesnej blízkosti. Prvé zmienené sídlo zdedil syn nebohého kráľa a zároveň nový saský kurfirst Fridrich Kristián. Naproti tomu zámok Wilanow, prezývaný tiež poľský Versailles, zdedila Izabela Lubomirska, dcéra Alexandra Czartoryského, ktorý prenajal zámok do doživotného užívania Stanislavovmu predchodcovi. Vo vlastníctve koruny tak po roku 1763 zostal iba Kráľovský zámok vo Varšave, no toto sídlo bolo veľmi zúbožené už v dobe panovania Augusta III. O neutešenom stave Kráľovského zámku hovorí aj list samotného Stanislava II. Augusta z 13. mája 1767, v ktorom píše: „*Môj zámok vo Varšave je čiastočne vyhorený, na mnohých miestach sa rúca starobou a vyžaduje nevyhnutné opravy, to ma núti zmeniť bydlisko.*“¹⁰ Preto sa panovník krátko po nástupe na trón rozhodol vybudovať nové kráľovské sídlo z nedávno odkúpeného zámockého komplexu v tesnej blízkosti Varšavy, v už spomínanom Ujazdówe, o ktorom sa vo svojom diele z roku 1768 vyjadruje Anton Fridrich Büsching nasledovne: „*Ujazdów – kráľovský palác, poľmíle od Varšavy, na mieste veľmi veselom, sú tu tiež kúpele.*“¹¹

Využívanie atmosférických parných strojov v zámockých komplexoch nebolo vôbec neobvyklé. Už od 20. rokov 18. storočia sa takéto strojné zariadenia používali zväčša na čerpanie vody pre potreby záhradných fontán, respektíve rybníkov. Taký bol zrejme zámer aj v prípade stroja v Łazienkach Królewskich. Ich najstaršie vyobrazenie na mape z roku 1791 zobrazuje na brehu rieky Visla čerpacie zariadenie s označením „*pompa*“ (pumpa), o ktorom však vieme, že na svoj pohon využíval kone, respektíve voly.

Ani ďalšie dochované pramene nevytvádzajú nič o umiestnení a prevádzke atmosférického parného stroja v Łazienkach Królewskich, ba dokonca ani o jeho výstavbe v Banskej Štiavnici. To nás vedie k domnienke, že poľsko-litovským kráľom žiadaný stroj s najväčšou pravdepodobnosťou nikdy neexistoval. Tým sa však vynára otázka, prečo k realizácii pôvodného zámeru napokon nedošlo? Žiaľ, ani na to nám doteraz známe pramene nevedia dať jednoznačnú odpoveď. Vieme však, že za žiadosťou, ktorú v septembri 1767 predniesol Hans Knoblauch pred komorským grófom, stálo čosi iné než uľahčiť čerpanie vody v práve budovanom zámockom komplexe prostredníctvom atmosférického parného stroja.

Na nájdenie skutočného zámeru, prečo poľsko-litovský kráľ Stanislav II. August žiadal vybudovať atmosférický parný stroj, je však nutný širší pohľad na udalosti počas jeho prvých rokov vládnutia.

¹⁰ MANKOWSKI, Tadeusz.: *August Moszyński : Architekt Polski XVIII. stulecia*. Krakov : nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, 1928, s. 32.

¹¹ BÜSCHING, Anton Friedrich. *Geografia Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Litewskiego*. Leipzig, Dresden, Warszawa : 1768, s. 77.

MAPA 1791 ¹²

Na rozdiel od habsburskej monarchie sa panovník v poľsko-litovskom kráľovstve od konca 16. storočia volil na šľachtických snemoch. To bol aj prípad Stanislava II. Augusta Poniatowského, ktorý bol pri nástupe na trón poverený okrem iného uskutočniť v krajine menovú reformu.¹³ Dôsledkom toho sa zrodila veľká snaha znovuoformovať staré banské diela na striebornosnú rudu v Doline Kościeliskej v Západných Tatrách. Rovnako tak tu bola aj úsilie nájsť nové ložiská drahých kovov pre potreby novovzniknutej mincovne vo Varšave. V neposlednom rade sa mali hľadať aj ďalšie nerastné suroviny, ktoré by mohli výrazne posilniť ekonomiku kráľovstva a poskytnúť značné množstvo nových príjmov.

Za týmto účelom vznikla dňa 28. januára 1766 samostatná komora Finančnej komisie (Komisja Skarbowa) s názvom Minerálne bane (Góry Mineralne), ktorá bolo tiež občasne nazývaná banské oddelenie (departament górnicy). Na čele tejto komory bol Roch Kossowski (Roch z Głogowej Kossowki), ktorý zastával v kráľovstve aj funkciu pokladníka koruny. Jeho poradcami boli August Fryderyk Moszyński, ktorý už v tom čase bol na kráľovskom dvore vo funkcii kráľovského stolníka, a barón Peter Nikolaus Neugarten von Gartenberg (Peter Niels Nyegaard). Prácu priamo v teréne vykonávali zahraniční odborníci zo Saska: Hans August Knoblauch, ktorý zastával funkciu banského inšpektora, Johann Rudolf Knorr, ktorý bol

¹² Výrez z negatívu mapy z roku 1791, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Naukowej, signatúra 42717.

¹³ Snemom zvolený kandidát na poľsko-litovského kráľa musel podpísať verejno-právnu zmluvu, tzv. *Pacta Conventa*. Obsahovala rôzne záväzky, ktoré bol panovník povinný splniť. Vid': SKWARCZYŃSKI, Paweł. The Origin of the Name „Pacta Conventa” in 1573. IN: *The Slavonic and East European Review*. 1959, Vol. 37, No. 89, s. 469 – 476.

banským majstrom, a Christian Wilhelm Friese ako banský pisára.¹⁴ Samotné vyhľadávanie nerastných surovín novozaloženou komorou sa však netýkalo celého územia poľsko-litovského kráľovstva, ale bolo obmedzené len na pozemky vo vlastníctve koruny.¹⁵

V danom období sa už v tesnej blízkosti hraníc poľsko-litovského kráľovstva dobývalo kamenné uhlie (pod týmto historickým pojmom sa v minulosti označovali všetky druhy uhlia, t. j. hnedé i čierne uhlie, antracit, ba niekedy aj rašelina).¹⁶ Preto ešte v apríli 1766 vydal kráľ odporúčanie hľadať ložiská kamenného uhlia na kráľovských majetkoch. Zakrátko na to sa objavila prvá správa o nálezisku uhlia v obci Szczakowa (dnes súčasť mesta Jaworzno).¹⁷ Predpokladá sa, že o tomto ložisku sa už istý čas vedelo, pretože ešte v druhom štvrtroku toho istého roku poslal banský inšpektor Knoblauch správu o dobývaní kamenného uhlia a v lete aj správu o jeho následnom predaji.¹⁸

V priebehu prvého roka ťažby sa z ložiska v Szczakowej podarilo vydobýť okolo 44,8 ton nerastu, z čoho sa podarilo predať zhruba polovicu. V nasledujúcom roku sa ťažba výrazne zintenzívnila a vydobylo sa približne 235 ton kamenného uhlia. No na druhej strane sa množstvo predanej suroviny percentuálne znížilo. V danom roku sa totiž podarilo predať len 47,84 ton uhlia, čo predstavuje niečo cez 20 % z vydobytého množstva. Spolu sa teda v období prvého fungovania banského diela v Szczakowej, t. j. od apríla 1766 do septembra 1767, vyťažilo približne 280 ton uhlia, z toho sa len pre približne 70 ton podarilo nájsť nového majiteľa. To znamená, že sa celkovo predala len jedna štvrtina nerastnej suroviny.

No a práve samotný dopyt po uhli v poľsko-litovskom kráľovstve bol najväčším kameňom úrazu v pokračovaní samotnej ťažby. Bez predaja vydobytej suroviny sa totiž akákoľvek ťažba nikdy nemôže stať rentabilnou. To si uvedomovali aj predstavitelia samotnej komory, ktorí sa na pravidelných spoločných poradách snažili nájsť spôsoby ako rozšíriť povedomie o využití kamenného uhlia v spoločnosti. Navrhovali ponúknuť uhlie vápenkám, hutám, hutníkom, ako aj jednotlivým kováčom. Pre jeho spropagovanie sa mali vytlačiť aj informačné letáky. Ba jeden z návrhov

¹⁴ Leś-Runicka, Maria – Kopalnia Węgla w Szczakowej – pierwsza w Polsce. IN: RAMS, Adrian (ed.) *Najdawniejsze dzieje górnictwa węgla kamiennego w Polsce*. Jaworzno : Muzeum Miasta, 2014, s. 7 – 8. ISBN 978-83-9349-81-5-4.

¹⁵ V poľskej historiografii sú pozemky vo vlastníctve koruny, respektíve kráľovské majetky označované pojmom *królewsczyzna*.

¹⁶ Ešte v roku 1740 sa začalo s ťažbou uhlia v Katoviciach, ktoré boli súčasťou vtedajšieho Pruska a v roku 1763 sa ťažilo už aj v Ostrave.

¹⁷ Mesto Jaworzno leží v Hornosliezskej panve bohatej na čierne uhlie, približne 23 km od Katovic a necelých 60 km od Krakova.

¹⁸ Leś-Runicka, Maria – Kopalnia Węgla w Szczakowej – pierwsza w Polsce. IN: RAMS, Adrian (ed.) *Najdawniejsze dzieje górnictwa węgla kamiennego w Polsce*. Jaworzno : Muzeum Miasta, 2014, s. 10. ISBN 978-83-9349-81-5-4.

hovoril o vybudovaní siete uholných skladov v krajine, vďaka čomu by mohla byť surovina dostupná aj mimo regiónu Krakova.¹⁹

Všetky tieto návrhy podčiarkujú veľké úsilie Minerálnych baní zvýšiť dopyt po kamennom uhľí, keďže na základe situácie v zahraničí videli v ťažbe tejto suroviny veľkú perspektívu a možnosť zvýšiť príjem pre korunu. Najväčším zástancom zvýšenia produkcie kamenného uhlia bol už neraz spomenutý banský inšpektor Knoblauch, ktorý v jednom zo svojich návrhov predostrel kalkuláciu možného zisku pri zamestnaní nie šiestich či ôsmich dovedy pracujúcich baníkov, ale rovno šesťdesiatich. V takomto prípade sa čistý zisk mal dostať až k sume 12 000 zlatých ročne.²⁰ Samozrejme, jeho prepočty počítali s adekvátnym záujmom o kúpu vyťaženej suroviny. Aj preto komora na svojich poradách preberala všetky spôsoby využitia kamenného uhlia v zahraničí.²¹ Je teda celkom logické, že sa počas týchto stretnutí dotkli aj atmosférických parných strojov, keďže vtedajší najväčší producent uhlia, Veľká Británia, využíval vo veľkej miere túto surovinu ako palivo do zmienených strojných zariadení, ktoré odčerpávali spodnú vodu z banských diel.

Preto sa komora prirodzene snažila získať takýto stroj, hoci banská činnosť v poľsko-litovskom kráľovstve nebola natoľko rozšírená, že by sa v tamojšom baníctve stretávali s výrazným prílevom spodnej vody. V podstate to znamenalo využiť atmosférický parný stroj v inej oblasti. Tá sa našla práve pri budovaní kráľovského zámockého komplexu neďaleko Varšavy. Ba dokonca jeden z poradcov riaditeľa Minerálnych baní, August Moszyński,²² ktorý bol aj podpísaný v samotnom poverení k žiadosti o jeho získanie, mal v tom čase na starosti samotnú výstavbu tohto sídla.

Skutočným zámerom k získaniu atmosférického parného stroja bolo skrátka zvýšiť spotrebu kamenného uhlia v kráľovstve. Zároveň sa však môžeme domnievať, že existoval veľký potenciál rozšírenia týchto zariadení aj medzi vyššou šľachtou, ktorá by mohla podobné výkonné a úchvatné fontány poháňané parnými strojmi využívať v areáloch ich rezidenčných sídel,²³ čím by sa dopyt po uhľí niekoľkokrát znásobil. Tak či onak na potvrdenie, respektíve vyvrátenie všetkých domnienok spätých s touto témou bude potrebný ešte výrazne hlbší výskum.

¹⁹ Tamže, s. 11.

²⁰ Tamže, s. 10.

²¹ Tamže, s. 11.

²² SNA-SBA, HKG, Res. 19. 10. 1767, škatuľa č. 255.

²³ Byť vlastníkom rezidenčného sídla s najnovšími architektonickými a umeleckými prvkami v období 17. a 18. storočia bolo záležitosťou prestíže.

Autor:

Mgr. Milan Palou

Palou.Milan@gmail.com

Slovenský banský archív

Radničné námestie 16

969 01 Banská Štiavnica

MONTÁNNA A GEOLOGICKÁ EXPOZÍCIA NA BANĽ STAROVŠECHSVÄTÝCH V HODRUŠI-HÁMROCH

ING. RICHARD KAŇA

Annotation

In May 2014, after twenty years of securing and reconstruction work, a new mining and geological exhibition was opened at the Starovšechsvätých mine in Hodruša-Hámre. The investor, owner, and operator of the exhibition is the local mining organization Slovenská banská, spol. s r.o. Hodruša-Hámre. The aim of the exhibition is to present to visitors the many-century history of mining in Hodruša and its development, as well as the geological and ore deposit conditions of the local mining district. It serves not only the general public but also aids in the educational process at all levels of schools. It is also used for scientific purposes in the fields of mining and geological sciences.

HISTORICKÉ JADRO BANSKEJ HODRUŠE

V máji 2014 bola uvedená do prevádzky po dvadsať rokov trvajúcich zabezpečovacích a rekonštrukčných prácach nová montánná a geologická expozícia na bani Starovšechsvätých v Hodruši-Hámroch. Investorom, jej vlastníkom a prevádzkovateľom je tunajšia ťažobná organizácia Slovenská banská, spol. s.r.o. Hodruša-Hámre. Cieľom expozície je svojim charakterom a zameraním predstaviť návštevníkom mnoho storočnú

históriu hodruškého baníctva a jeho vývoj, tiež však geologické a ložiskové pomery tunajšieho rudného revíru. Slúži nie len širokej laickej verejnosti, ale tiež napomáha vo vyučovacom procese všetkých stupňov škôl. Využívaná je tiež na vedecké účely v oblasti montánných a geologických vied.

Banská Hodruša spolu s Banskou Štiavnicou a Kremnicou tvoria tri historicky najvýznamnejšie lokality ťažby rúd drahých kovov zlata a striebra na území Slovenska. Je z nich však jediná, kde sa táto vykonáva aj dnes na prahu 3. tisícročia. Uvedená banská organizácia vykonáva ťažbu polymetalicko-drahokovových rúd na bani Rozália nachádzajúcej sa v samom strede banskoštiavnicko-hodruškého rudného rajónu v katastroch obcí Hodruša-Hámre, Štiavnické Bane a mesta Banská Štiavnica od roku 1994. V roku 1993 totiž štátny podnik Rudné bane Banská Bystrica na banskom závode v Hodruši-Hámroch banskú ťažobnú činnosť ukončil. Vyťažená ruda je spracovávaná v gravitačno-flotačnej úpravni závodu a vyrobený koncentrát ako finálny produkt je expedovaný na ďalšie pyrometalurgické spracovanie v zahraničí. Za uplynulé obdobie posledných 25 rokov táto organizácia vyťažila viac ako 1 mil. ton rudy o priemernej kvalite 9,6 g/t Au a vyrobila takmer 9 ton zlata vo forme flotačného koncentráту.

Výstavbu montánnej a geologickej expozície na bani Starovšechsvätých Slovenská banská, s.r.o. realizovala a financovala výlučne z vlastných zdrojov v rokoch 1994 až 2013, od kedy je v stálej prevádzke. Historických zlato-strieborných baní ako je táto sa v Hodrušskej doline nachádza viac ako desať. Prečo si teda autori projektu vybrali za miesto zriadenia expozície práve ju? Je to jedna z najstarších baní v celom banskoštiavnicko-hodrušskom rudnom rajóne vôbec. Prvá zachovaná písomná zmienka o nej ako už o činnej odvádzajúcej dane je z roku 1378. Viaže sa na ňu zavádzanie vedy a techniky do praxe. Prvýkrát tu bol na zameriavanie banských diel použitý kompas v roku 1555. Od roku 1628 sa v hodruškých baniach zaviedlo rozpojovanie hornín vrtno-trhacími prácami. V roku 1884 tu bol na šachte Lill daný do prevádzky vodno-stĺpcový ťažný stroj, ktorý bol v prevádzke do roku 1961 a ako jediný svojho druhu je dodnes zachovaný v Slovenskom banskom múzeu v Banskej Štiavnici. Tiež profesori slávnej Baníckej a lesníckej akadémie v Banskej Štiavnici o tejto bani už v 19. storočí písali s úctou a pokorou ako o učebnici baníctva. Navštívili ju viacerí panovníci Rakúsko-uhorskej monarchie (František Štefan Lotrinský, manžel Márie Terézie, v roku 1751 a jeho synovia neskorší panovníci Jozef a Leopold v roku 1764), ale tiež mnohí významní svetoví banskí odborníci. Po viac ako 700 rokoch trvajúcej aktívnej ťažbe baňu definitívne opustili v roku 1950.

Ako baníci - zvedavci sme labyrint tejto bane prvýkrát navštívili niekedy v polovici 80. rokov minulého storočia. Úžasne nás oslovili staré stredoveké ručne želiezkom a kladivom kresané chodby a dobývky (kresanice),

nepredstaviteľne dlhé úseky umelých chodieb vybudovaných z voľne ukladaných kameňov (bez cementu a vápna) vo vydobytých priestoroch (murovanice), ale tiež výzdoby stien otvorených priestorov rôznymi druhmi sekundárnych minerálov (aragonit – železný kvet, epsomit, sadrovec). Svoju úlohu pri výbere miesta expozície tiež zohrali technický stav podzemných banských diel, prístupnosť bane pre návštevníkov (od štátnej cesty), ale tiež riešiteľné majetkovo-právne vzťahy.

Súbor vybraných podzemných a povrchových objektov bane Starovšechsvätých je neoddeliteľnou súčasťou banských technických a kultúrnych pamiatok Banskej Štiavnice a okolia zapísaných na Listinu svetového prírodného a kultúrneho dedičstva UNESCO v roku 1993. Od roku 2018 sú tiež zaradené do zoznamu národných kultúrnych pamiatok Slovenskej republiky.

Predstavenie expozície

1. Podzemná banská expozícia

Baňa Starovšechsvätých svojou mnoho storočnou aktívnou produkciou predstavuje labyrint viac ako 30 km dlhých banských diel z veľkej časti vyrazených ručne železkom a kladivom. Len odhadom tu vyťažili asi 600 tis. ton rudy a vyprodukovali 2 tony zlata a 150 ton striebra. Veľkosťou je

teda zaradená medzi stredne veľké hodrušské bane. Podstatný objem rudy tu bol vyťažený a spracovaný pred rokom 1628, teda ručne len železkom a kladivom.

Pre verejnosť sú sprístupnené dva okruhy: kratší a dlhší, v celkovej dĺžke asi 2 km na úrovni III. (Prostredná štôlna), IV. a V. obzoru (Hodrušská dedičná štôlna). Cieľom prehliadky podzemnej expozície je predstavenie náročnej baníckej práce a jej vývoja v časovom horizonte viac ako sedem storočí od 13. do polovice 20. storočia. Tiež sa to dá nazvať predstavenie „podzemného sveta baníkov“, o ktorom človek „nebaník“ nemôže mať až do jeho vzhliadnutia žiadnu predstavu.

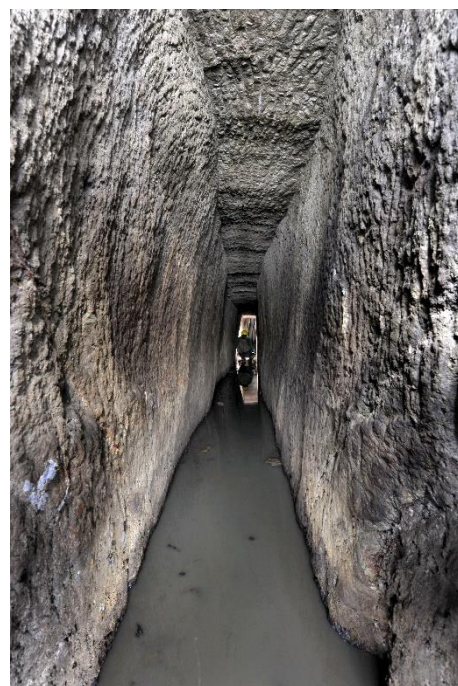
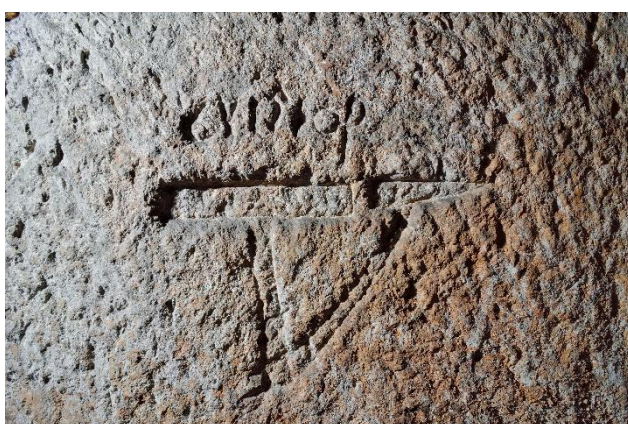
PORTÁL ŠTÔLNE PROSTREDNÁ BANE STAROVŠECHSVÄTÝCH, VSTUP DO PODZEMNEJ EXPOZÍCIE

MUROVANICA, CHODBA VYBUDOVANÁ V OTVORENÝCH VYDOBYTÝCH PRIESTOROCH Z VOĽNE UKLADANÝCH KAMEŇOV

ÚKLONNÁ CHODBA – ÚPADNICA VYTVORENÁ VO VYDOBYTÝCH PRIESTOROCH S BOČNÝMI STENAMI POSTAVENÝMI Z VOĽNE UKLADANÝCH KAMEŇOV. PRIESTOR ZA NIMI JE ZALOŽENÝ HLUŠINOU.

**KRESANICA, STREDOVEKÁ ŠTÔĽŇA
(CHODBA) ALEBO DOBÝVKA RAZENÁ
ŽELIEZKOM A KLADIVOM**

KOMÍN – VERTIKÁLNE BANSKÉ DIELO

**VÝZDOBA BANSKÝCH DIEI
MINERÁLMI ZO SKUPINY SÍRANOV(EPSOMIT, SADROVEC)**

2. Povrchová banská expozícia

POVRCHOVÉ OBJEKTY MONTÁNEJ A GEOLOGICKEJ EXPOZÍCIE

Inštalovaná je v dvoch budovách prevádzkovej (rekonštruovaná v rokoch 2005 až 2008) a bývalej budove riaditeľstva (správy) banského závodu Štôľňa Starovšechsvätých (rekonštruovanej v rokoch 2009 až 2012).

Prevádzková budova (menšia budova na fotografii vľavo)

Jej hlavná, najväčšia miestnosť nazývaná haviarska, alebo hutmanská slúži na úvodné informácie návštevníkom. V období aktívnej činnosti bane slúžila na ranné zadelenie baníkov. V miestnosti sú tiež inštalované kolekcie textúrnych ložiskových vzoriek z dnes dobývaného ložiska na bani Rozália, tiež vzoriek z rôznych lokalít sveta, ktoré autori expozície navštívili. Na stenách haviarskej miestnosti sú inštalované rôzne banské a geologické mapy, ako aj banícke výtvarné náboženské diela a fotografie. Miestnosť slúži tiež na rôzne odborné a spoločenské podujatia. V chodbe prevádzkovej budovy je inštalovaná výstava historických fotografií s hodruškou baníckou tematikou.

Budova správy závodu (poschodová budova na fotografii vpravo)

Výstavným exponátom je už budova samotná. Počas rekonštrukcie bolo snahou zachovať jej pôvodný vzhľad z obdobia 18. a 19. storočia. Povrchová expozícia v budove správy pozostáva z nasledujúcich častí:

- **Vulkanológia – Štiavnický stratovulkán**

Tu návštevník získa úvodné informácie o vzniku Štiavnických vrchov, Štiavnického stratovulkánu, ako aj samotných rudných ložísk. Tiež všeobecné informácie o vzniku sopiek. Expozíciu tvorí veľkoplošný informačný poster, tak aj vzorky nerastov, produktov vulkanickej činnosti a hydrotermálnych premien z oblasti Štiavnických vrchov, ale aj vulkanitov z viacerých lokalít Slovenska a zahraničia.

ČASŤ EXPOZÍCIE VULKANOLÓGIE

- **História ťažby a spracovania rúd drahých a farebných kovov v stredoslovenskej banskej oblasti**

- Na otázku vzniku či počiatkov baníctva v štiavnicko-hodrušskom rudnom rajóne nedokáže dnes zodpovedne odpovedať žiadny montážny historik či archeológ. Kamenné nástroje na ťažbu a spracovanie medených rúd z neďalekej Španej Doliny, či medené (bronzové?) sekerky nájdené v Dolných Hámroch (časť obce Hodruša-Hámre) napovedajú, že tu baníci žili a pracovali už pred viac ako 3500 rokmi. Samotná výstava spočíva jednak z kolekcie starovekých kamenných nástrojov z oblasti Španej Doliny a Starých Hôr, ako aj zo súboru baníckych ale aj úpravnických a hutníckych stredovekých predmetov zozbieraných v Hodrušskej doline (železka, kladivá, klíny, motyky a iné), tiež kapeliek, zbytkov taviacich kelímok a hutníckej trosky nachádzanej priamo pri východoch banských diel. Zastúpené sú tu tiež vrtné tyče na zhotovovanie vývrtov pre vykonávanie odstrelov horniny (17. – 19. storočie). Samostatný súbor tvoria kamenné podložky používané pri triedení a drvení rudy, nájdené pri rekonštrukcii objektov na bani Starovšechsvätých, ale tiež v iných častiach Banskej Hodruše, ako aj súprava želiez na drvenie rudy v mažiaroch a zbytky kvarcitových kolies stredovekých rudných mlynov. Znázornený je tu tiež postup premeny rudy na finálny produkt zlaté a strieborné mince.

PRIESTORY HISTORICKEJ EXPOZÍCIE

- **Ťažba železných rúd v oblasti hodrušsko-vyhnianskeho rudného revíru, južné svahy vrchu Kerling**
Doteraz málo preskúmanou banskou činnosťou je ťažba a spracovanie železných rúd. Predmetom ťažby boli malé ložiská magnetitu skarnového typu. Spracovávanie týchto rúd a výroba železných nástrojov

nevyhnutných pri ťažbe rúd zlato-strieborných tu prebiehala pravdepodobne paralelne už od staroveku. Výstavka predstavuje ako vzorky železnej rudy – magnetitu, železnú bochníkovú lupu – produkt hutníckej činnosti pravdepodobne z obdobia 9. – 11. storočia, ako aj samotné železné nástroje ako: želiezka, kladivá, klíny, motyky, čakany, lopaty, ale aj konské a volské podkovy, pánty dverí, hroty šípov z obdobia stredoveku a počiatkov novoveku.

EXPOZÍCIA ŤAŽBY A SPRACOVANIA ŽELEZNÝCH RÚD

- Náckova pamätná izba

Neodmysliteľnou súčasťou banskoštiavnickeho regiónu a jeho baníckych tradícií je vymyslená postavička baníka – huncúta Nácka, o ktorom je zachovaných množstvo vtipov a humorných príhod. Izba je štýlovo zariadená do prvej polovice 20. storočia nábytkom a predmetmi vystupujúcimi v týchto vtipoch a príhodách. Popri tom predstavuje bývanie chudobných baníckych rodín. Tu sa návštevníci čo-to dozvedia o Náckovi a vypočujú si niektorý z jeho vtipov.

NÁCKOVA PAMÄTNÁ IZBA

- **Zlato a zlatokopi**

V roku 1993, keď bola na hodrušskom banskom závode zahájená ťažba a spracovanie drahokovovo-polymetalických rúd, tu vznikol Hodrušský klub zlatokopov. Niektorí z jeho členov sa dodnes venujú súťažnému a voľnému (vo voľnej prírode) ryžovaniu zlata. Výstava pozostáva z rôznych zlatokopečských pomôcok, suvenírov, fotografií a víťazných trofejí získaných hodruškými zlatokopmi na podujatiach doma aj v zahraničí, ale aj drobných zlatiniek vyryžovaných na zlatonosných lokalitách Slovenska, Európy aj sveta.

EXPOZÍCIA ZLATO A ZLATOKOPI

- **Spoločenská miestnosť**

Miestnosť slúži na usporiadanie rôznych spoločenských podujatí a výstav. Svojim zariadením a doplnkami navodzujú atmosféru dávno zašlých čias.

**INTERIÉR VEĽKEJ SPOLOČENSKEJ MIESTNOSTI, PÔVODNEJ
KANCELÁRIE VEDENIA BANSKÉHO ZÁVODU**

- **Banické technické pomôcky**

V dvoch vitrínach je tu umiestnená kolekcia banských svietidiel dokumentujúca ich vývoj od stredovekých keramických palčákov, cez olejové železné a mosadzné kahance, karbidové a benzínové lampy až po súčasné elektrické. Je tu tiež inštalovaná kolekcia desiatok kapeliek (taviacich laboratórnych kelímkov) starých 200 až 400 rokov, nájdených ako v Hodruši, tak aj neďalekej Banskej Štiavnici. V tretej vitríne je kolekcia hlinených fajok – štiavničiek vyrábaných v tunajšom regióne od 17. do polovice 20. storočia. Výstavu dopĺňa kolekcia banských prilieb, ľudových umeleckých predmetov s baníckou tematikou a hutmanských kladív. Samostatná kolekcia je venovaná banskému meračstvu. Miestnosť je zariadená historickým nábytkom zachovaným prevažne na pôde tunajšieho banského závodu. Pozornosť je tiež venovaná významnému slovenskému banskému odborníkovi prvej polovici 20. storočia hodrušskému rodákovi Ing. Samuelovi Piltzovi a riaditeľovi Dolnohodrušského banského závodu v období rokov 1939 – 1945 Alexandrovi Vozianovovi.

KOLEKCIA BANSKÝCH SVIETIDIEL

- **Hodrušská čipka a iné remeslá**

Po I. sv. vojne budovu správy závodu Starovšechsvätých prebudovali na súbor bytov pre jeho pracovníkov. V takto zriadenej a zachovanej kuchyni je pozornosť venovaná hodrušskej čipke. Túto určite najviac preslávil dar hodrušských žien anglickej kráľovnej Alžbete II., pre ktorú v roku 1946 čipkovalo 10 hodrušských žien svadobnú vlečku dlhú 10 m

práve v dielňach hodrušskej čipkárskej školy. Tu je tiež inštalované staré tesárske a šusterské náradie, ako aj rôzne doplnky baníckej domácnosti.

PRIESTORY EXPOZÍCIE HODRUŠSKÁ ČIPKA A INÉ REMESLÁ

- Minerály – kvety baní

Výstava minerálov tvorí najväčší a zrejme aj najhodnotnejší tematický súbor povrchovej expozície. Už jej názov napovedá, že sa jedná o kryštalicky a farebne zaujímavé nerasty, ktoré baníci nachádzali pri ťažbe rudných, alebo nerudných surovín. Kolekcia pozostáva z viac ako 3400 vystavených vzoriek. Výraznú časť výstavy tvoria vzorky banskoštiavnicko-hodruškého rudného rajónu, ale nachádzajú sa tu tiež vzorky z iných slovenských a zahraničných lokalít.

PRIESTORY MINERALOGICKEJ EXPOZÍCIE

VZORKY MINERÁLOV Z LOKALITY HODRUŠA-HÁMRE

3. Doplnkové činnosti expozície

Okrem uvedených expozícií sú návštevníkom ponúknuté tiež viaceré doplnkové činnosti. Z nich najvyužívanejšie sú škola ryžovania zlata a prechádzka baníckym náučným chodníkom historickým jadrom obce aj

SÚŤAŽ V RYŽOVANÍ ZLATA V PRIESTOROCH BANE STAROVŠECHSVÄTÝCH

okolím. Jej pracovníci tiež úzko spolupracujú so Slovenskou asociáciou zlatokopov. V auguste roku 2018 sa v priestoroch komplexu Salamandra Resort uskutočnili majstrovstvá sveta v ryžovaní zlata. Do budúca je pripravovaný ďalší návštevný okruh venovaný využitíu vody v baníctve. Jeho súčasťou budú tiež už zrekonštruovaný prekop k šachte Lill a vybudovaná replika stupy na drvenie rudy v mierke 1 : 1.

Banská a geologická expozícia na Bani Starovšechsvätých v Banskej Hodruši je v pracovných dňoch otvorená od 8. do 15. hodiny. Zaujímavosť (skupiny nad 8 osôb) si jej prehliadku môžu dojednať vopred aj v inom čase prostredníctvom internetovej stránky www.hodruskehlbiny.sk.

MAJSTROVSTVÁ SVETA V RYŽOVANÍ ZLATA 2018

Autori fotografií:

Ing. Richard Kaňa, Ing. Lubomír Lužina

Autor:

Ing. Richard Kaňa

kana.richard@slovenskabanska.sk

Slovenská banská, s. r. o, prevádzka Baňa Starovšechsvätých,

966 61 Hodruša-Hámre č. 786

MILLSTONE QUARRIES IN THE AUSTRIAN- HUNGARIAN MONARCHY

HARALD MARSCHNER

Anotácia

Mlynský kameň, alebo pár mlynských kameňov, bol jedným z najdôležitejších nástrojov ľudstva po tisíce rokov. Bez mletia nie je múka, základná zložka výživy. Preto bol mlynský kameň pod zvláštnou ochranou; ako sa hovorí v Genezis, Piatej knihe Mojžišovej, 24:6: "Nikto nesmie vziať do zálohy spodný alebo horný mlynský kameň, pretože berie do zálohy ľudský život."

Po mnoho tisíc rokov bolo mletie ručným mlynom pozostávajúcim z dvoch kameňov súčasťou každodenného života ľudí. S vynálezom rotačného mlyna sa náročná denná práca mletia stala oveľa jednoduchšou. Rotačný mlyn mohol zomlieť až desaťkrát viac obilia.

Dnes hovoríme hlavne o mlynských kameňoch na mletie obilia. Mlynské kamene sa však používajú aj na drvenie, strúhanie, lisovanie, škrabanie, mletie a podobne. Tieto mlynské kamene sa používajú pri výrobe papiera, cementu a porcelánu, pri výrobe farebných pigmentov, lisovaní oleja a ovocia, ako aj pri výrobe kávy, čokolády, horčice, tabaku a mnohých ďalších výrobkov.

Many thanks to the organisers for inviting me to this conference in the former millstone centre Nova Bana. However, I must say in advance that I am only an interested nonprofessional, not a scientist or a geologist. I am coming from Perg in Upper Austria, where the largest millstone quarries of the monarchy are located, and I am a descendant of a millstone cutter family in Perg. Nevertheless, I have been interested in this subject for 16 years, when we started the millstone museum in Perg. (See: www.steinbrecherhaus.at)

The grinding and crushing of grains is one of the oldest cultural techniques of mankind. As early as the Stone Age, people recognised the nutritional value of plant food.

Above all, they recognised the great advantage that the collected cereal grains could be kept unlimited if stored in a dry place. This made it possible to stock it for times of reduced food supply and greatly improved the food security of a group of people.

MILLSTONE MUSEUM, PERG

Milling was then the next logical step, as flour must be consumed promptly. On a flat concave bottom stone, called layer, the grains are crushed with great force using a roundish stone, called the runner stone.

For many thousands of years, grinding with a hand mill consisting of two stones characterised the everyday life of people. With the invention of the rotary mill, the stressful daily work of grinding became much easier. With a rotary mill, up to 10 times more grain could be ground.

The rotary mill, probably developed in the Celtic-Iberian region, spread relatively slowly in the western areas of Europe. At least the Romans really took up the technique of the rotary mill and spread it throughout the empire. Anyway, this rotary mill is one of the first very important machines and is still in use in some regions.

The next decisive step was the invention of the mill driven by a water wheel, described by Vitruvius in his work "De Architectura", about 30 BC.

The actual invention was not the water wheel, but the angular gear, which diverts the horizontal rotary motion into a vertical one and thus sets the upper millstone, the runner, in motion. The waterwheel and later also the windmill generate a few horsepower and are able to set large millstones in motion.

The water wheel is the first power unit and became the backbone of the industrial revolution in the middle Ages. With the waterwheel as a source of energy, manufacturing arose, the forerunners of factories, such as sawmills, paper mills, hammer mills and many others.

However, back to the millstone and its definition. Today I am talking mainly about millstones for grinding grain. Millstones are also used to crush, grate, press, fray, grind and so on. These millstones are in duty for paper production, cement and china manufacture, the production of colour

pigments, the pressing of oil and fruit, in coffee, chocolate, mustard and tobacco production and much more.

ROTARY MILL – MILLSTONE MUSEUM, PERG

Which characteristics must have a millstone for grain milling? The stone must be hard and not brittle. Moreover, the stone should have sharp-edged pores that are not too large, or it must be coarse-grained. However, the stone must have a low abrasion, so that as little stone material as possible gets into the flour.

The most commonly used rock is quartz sandstone in a calcite bond, like the stone in Perg. This stone was formed 30 to 40 million years ago on the seaside shore.

Secondly basalt lava or rhyolite found in Nova Bana is a very suitable material. The largest European deposits of basalt lava are in Germany in the Eifel near Mayen.

An eruption of a volcano formed this stone 200.000 years ago. The extraction of millstones dates back to the Neolithic period, about 5,000 years BC. From Roman times until the 19th century, the millstone quarries in the Eifel were the most important in Western Europe.

Hard conglomerates, which are also suitable for millstones.

The absolute top quality for millstones was freshwater quartz from the area of La Ferté-sous-Jouarre, east of Paris. The famous French millstones

spread all over the world. They were "state of the art" in the 19th and the beginning of the 20th century.

FRENCH MILLSTONE – MILLSTONE MUSEUM, PERG

There were numerous smaller and larger millstone quarries in the Monarchy. However, there is no exact overview! A book "The Stone Quarries of Austria" was published in 1901. At that time, Austria consists of the territories of the Austrian Crown, including Bohemia, Moravia, Slovenia, Galizien and the Austrian counties. Therefore, the millstone quarries in the Kingdom of Hungary are not included in this book. However, at this time many smaller millstone quarries had already closed down, having given up due to the dramatic decline in their business!

The overview still mentions 39 active millstones quarries. The Perg millstone quarries are listed with an annual capacity of up to "2.000 millstones"; they were the largest quarries in the Austrian and Hungarian monarchy.

The next largest quarry was in Bohemia in Wirschin, today Březín, west of Pilsen, with a capacity of 300 millstones. The very well-known millstone factory Gebrüder Israel, Dresden and Vienna, quarried millstones in northern Bohemia and in Hoffnung, today Trávník out of a very special quartz stone.

However, millstones were mined in many more places in Austria. After an intensive search on the internet, I presented my findings to the Federal Geological Institute in Vienna and, after some more research, we created a map containing 120 millstone quarries in 78 localities.

Most of these very small millstone quarries covered the needs in the immediate vicinity. Only a few quarries achieved a certain supra-regional importance.

There were also very important millstone quarries in the Kingdom of Hungary. However, the data on these is much more difficult to collect, not only for linguistic reasons. The millstone quarries of Nová Baňa are well documented. The first written mention dates back to 1345. In 1746, 30 stonemasons in the village produced 1,200 millstones! In the 19th century, the "First Königsberg Millstone Factory" was founded.

When French millstones from La Ferté literally flooded the market from 1840 onwards, many geologists went out to find a similar material. In Hungary, in Sárospatak and Fony, near Tokaj, they found what they were looking for. In Sárospatak, millstone mining is documented since the 15th century. One of the first entrepreneurs was Karl Laczay, and it is reported that his millstones were "better than the French ones"!

As early as 1861, the entrepreneur Spanraft offered Fony millstones in Vienna, which would have been at least equal to those from La Ferté, and whose millstones should not be confused with those from Sárospatak.

The data situation for millstone factories, in contrast to the quarries, is somewhat better. However, many quarry companies also called themselves millstone factories. The Export Compass of Austria-Hungary from 1898 lists 23 companies offering millstones for export.

An example of a joint-stock company may be the Beocsiner Cement factory in Budapest. They operated a millstone factory in Ujvidek, today Novi Sad in Serbia. The company reported that the production of "quartz millstones" in 1889 was 128 millstones and within 6 years, it had increased up to 1,900! The deposits of freshwater quartz were such, that they produced millstones up to 60 cm thickness! They used these stones also for cement grinding and the production of slag flour.

A very busy entrepreneur was Joseph Schwartz from Vienna. He was a merchant, manufacturer and co-owner of "domestic and French quarries". He had already started producing French millstones in the early 1860s and he was shareholder of the Nova Bana millstone factory.

The technology of grinding with stones endured for thousands of years. From the middle of the 19th century, millstones had to retreat. For three reasons:

1. The French millstones put all European millstone quarries under severe pressure from 1840 onwards.

2. From the 1870s onwards, the manufacturing of artificial millstones started. This technology still exists today. The Danish company ENGSKO uses it nowadays to supply mills all over the world.

3. The invention of the roller mill turned milling upside down! Roller mills are still technical standard worldwide. The really kick-off started in Budapest in 1873. The company Ganz & Comp made the roller mill competitive. This triggered a "virtually feverish conversion of almost all European and American mills"!

Whereas the industrial statistics of 1902 did not make the situation at that time look so dramatic for the millstone producers.

At that time, there were 25.000 mills in Austria in action, excluding the Kingdom of Hungary, 89 % of them were very small mills. In the mills, there were still 34.000 "ordinary grinding machines with natural or artificial millstones" in use and 6.500 "French mills", compared to 12.000 modern roller mills.

The example of the very large "Pester Victoria Dampfmühle" in Budapest also gives millstone producers some hope. An annual report stated that in the large mill, which was "completely reconstructed in 1898", there are still 29 mills with stones in operation, in addition to 60 roller mills!

Today, millstone quarries and natural millstones are a topic for research. Since the 1990s, science has increasingly devoted itself to this topic. I would like to quote one of the representatives in this field, Alain Belmont, University of Grenoble. He stated in Grenoble at the conference "Millstone quarries. Research, protection and valorisation of a cultural heritage of European industry" in 2005:

"After a long period of indifference, a period which was also marked by the death of the mills, scientific interest in millstone quarries has finally been revived for about 15 years".

This conference issued a highly interesting publication. In addition, other meetings, conferences and publications on the subject followed. If you are interested, I have some of them with me.

I personally know only a few publications on Austrian and Hungarian millstone quarries: the papers on Nova Bana and Hlinik, on the quarries of Fony and Sarospatak and some few papers in Austria. Finally, there is an interesting work on Slovenian millstone quarries, but only in French. Also one on the Oparno quarry in the Czech Republic. (See: <http://meuliere.ish-lyon.cnrs.fr/>)

It would be great if also here in Central Europe science would take up the topic of millstones and millstone quarries. Moreover, I would like to encourage universities, museums and students to work on this very interesting topic.

Autor fotografií:

Harald Marschner

Autor:

Harald Marschner

h.a.marschner@gmail.com

Chair of Millstone Museum Steinbrecherhaus

Mühlsteinstraße 43

A 4320 Perg

BANÍCKE UNIFORMY V 19., 20. A 21. STOROČÍ

MGR. ZUZANA DENKOVÁ, PHD.

Annotation

The formal mining attire occupies a special place in mining culture, as it is one of the fundamental distinguishing features of the mining profession. This formalized attire was worn by mining students, their teachers, employees of mining enterprises (both workers and clerks), members of mining bands, and fraternity members. It included mining jackets, trousers, vests, head coverings, ties, sashes, and also mining hammers.

Úvod

Formálny banický odev zaujíma v baníckej kultúre osobitné miesto, keďže je jedným zo základných diferenciačných znakov baníckeho stavu. Formalizovaný odev nosili študenti baníctva, ich učitelia, zamestnanci banských závodov (robotníci i úradníci), členovia baníckych hudieb i aušusníckych bratstiev. Jeho súčasťou boli banícke saká, nohavice, vesty, pokrývky hlavy, kravaty, ošliadre a tiež banícke fokoše.¹

Pramene výskumu odievania baníkov

Odev baníkov v 15. až 17. storočí neplnil slávnostnú či stavovskú diferenciačnú funkciu, ale funkciu praktickú, a teda ho nemôžeme nazývať uniformou. O odeve z tohto obdobia sa dozvedáme z ikonografických prameňov, z ktorých najvýznamnejším je tabuľový oltárny obraz z Rožňavy z roku 1513. Ďalšími zdrojmi poznatkov sú kancionále (spevníky duchovných piesní) z 15. a 16. storočia, v ktorých vidíme baníkov v bielych plášťoch (s kapučňami) siahajúcich do polovice lýtok.²

Prameňom poznania odievania baníkov v 17. storočí sú dobové cestopisy. Spomenúť možno cestopis anglického lekára a cestovateľa Edwarda Browna, ktorý vznikol počas jeho púte po stredoslovenských banských mestách v rokoch 1668 až 1673.³ V diele sa píše, že baníci sa i v 17. storočí obliekali skôr jednoducho, do ľanových nohavíc, blúz, jednoduchých tvrdých čiapok a na kolenách nosili chrániče.

O odievaní baníkov v 18. storočí máme poznatky vďaka opisom slávnostných sprievodov počas cisárskych návštev. Napríklad v *Zlatej knihe*

¹ Príspevok čerpá z publikácie Z. Denkovej *Banícke uniformy* vydané v roku 2021.

² Skalníková, Olga. 1986. Pět století hornického kroje. Brno: Komitét sympozia *Hornická Příbram ve věde a technice*, 1986, s. 160. GF 8 – 6 – 86/3 M. V uvedenej publikácii autorka zhrnula poznatky z viacročného výskumu odievania baníkov od stredoveku do legislatívnej úpravy v roku 1983. Publikácia je jedinou syntézou svojho druhu vydanou v Československu.

³ Brown, Edward. *Cesta z Komárna do banských miest v Uhorsku a odtiaľ do Viedne (1668 – 1673)*. [prekl.] Škorupová Anna. Martin: Osveta, 1980, s. 52.

baníckej z roku 1764 sa píše, že v polovici 18. storočia nosili banskí úradníci počas slávností tmavohnedé a čierne uniformy so zlatými šnúrami a červenými ozdobami a na hlavách mali „malé klobúky“ zdobené zlatými portami.⁴

Dôležitým zdrojom poznania sú parergy banských máp.

V 18. storočí nosili baníci združení v baníckych bratstvách špecifický odev, ktorý dnes nazývame aušusnícky. Známe sú dva typy tohto odevu – nemecký a uhorský.

**AUŠUSNÍCKA UHORSKÁ
UNIFORMA, 19. STOROČIE**

**AUŠUSNÍCKA NEMECKÁ
UNIFORMA, 19. STOROČIE**

O. Skalníková ho prisudzuje banským úradníkom.⁵ Zmena nositeľov podľa nej nastáva po legislatívnej úprave z roku 1837, ktorá zakazuje úradníkom používať tieto typy uniforiem. Starí baníci ich však podľa autorky nosia naďalej pri cirkevných slávnostiach a pri pohreboch.⁶

⁴ Vozár, Jozef. Zlatá kniha banícka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1983, s. 264. 71-007-83.

⁵ Skalníková, Oľga. Pět století hornického kroje. Brno: Komitét sympozia Hornická Příbram ve věde a technice, 1986, s. 160. GF 8 – 6 – 86/3 M.

⁶ Denková Zuzana, Chovanová Iveta. /NE/ZABUDNUTÍ AUŠUSNÍCI. Banská Štiavnica: Iniciatíva za živé mesto, Slovenské banské múzeum, 2013, 80 s.

V 18. storočí už slávnostný a služobný odev baníkov označujeme pojmom uniforma, pretože zohrávala úlohu v identifikácii statusu nositeľa – člena baníckeho stavu. V tomto období bola vydaná i prvá legislatívna úprava odievania baníkov, ktorá sa podľa O. Skalníkovej týkala uhorskej časti monarchie a bola prijatá v roku 1768 (v tomto roku bol vydaný úradný predpis týkajúci sa odievania aj vo Freibergu). Podľa tohto predpisu mali štátni úradníci nosiť čierne saká s rukávmi, ktoré boli v hornej časti ramien nazberkané do balónov. K saku patrili nohavice podľa aktuálnej módy. Služobné triedy a funkčné značenia sa rozoznávali podľa farby viest a podľa lemovania vo forme zlatých port a kokárd na ramenách a čiapkach.⁷

Významnú úlohu pri vyjadrení statusu nositeľa má banícka uniforma v 19. storočí, kedy sa do nej banskí úradníci obliekali počas slávností i v pracovnej službe. V tomto období boli vydané viaceré legislatívne predpisy.

K rozvoju uniformovania zamestnancov banských závodov dochádza v 20. storočí, pravdepodobne s nárastom občianskych osláv (napríklad Baníckych dní),⁸ ale aj ďalších štátnych či cirkevných sviatkov, na ktorých sa zúčastňovali zamestnanci rôznych štátnych inštitúcií a práve uniforma ich odlišovala. Počet užívateľov baníckych uniforiem sa významne rozšíril v druhej polovici 20. storočia, presnejšie po roku 1953. Podľa nového nariadenia mali všetci zamestnanci banských závodov povinnosť zadovážiť si uniformu podľa nového strihu a nosiť ju pri slávnostných, ale aj pracovných a súkromných príležitostiach.⁹ Aj v tomto období však nosili uniformu najmä tí, ktorým ju venoval závod (napríklad za výsledky v práci), prípadne zakúpil odborový zväz v snahe zabezpečiť uniformovanú účasť na podujatiach. Nateraz posledný predpis upravujúci vzhľad baníckej uniformy pochádza z roku 2009.

Prehľad základných legislatívnych usmernení Predpis z roku 1807

V roku 1807 bol vydaný *Predpis pro hornické uniformy všech horních úředníků milostivě schválených jeho c. k. (cisársko-kráľovským) Veličenstvom*, v ktorom sa píše aj o uniformovaní uhorských kráľovských úradníkov. Podľa textu Karla Neubergera malo sako strih „kytle“ (sukne), stojatý golier, na ramenách zberkanie a funkčné značenia vo forme rôzne tkaných stúh. Golier a manžety boli ušité zo svetlozeleného zamatu so

⁷ Skalníková, Ol'ga. Pět století hornického kroje. Brno: Komitét sympozia Hornická Příbram ve věde a technice, 1986, s. 160. GF 8 – 6 – 86/3 M.

⁸ Lichner, Marián, [ed.]. 2002. Banská Štiavnica – svedectvo času. Banská Bystrica: Štúdio Harmony, 2002, s. 256. ISBN 80-968547-8-X. Zámora, Peter. Dejiny baníctva na Slovensku, 1. diel. [ed.] Tibor Turčan. Košice: Tibor Turčan – Banská agentúra, 2003, s. 327. ISBN 80-968621-4-6. Zámora, Peter. Dejiny baníctva na Slovensku, 2. diel. [ed.] Tibor Turčan. Košice: Tibor Turčan – Banská agentúra, 2004, s. 303. ISBN 80-968621-5-4.

⁹ Ministerstvo paliv, Ministerstvo hutního průmyslu a rudných dolů: *Návrh předpisu o hornickém stejnokroji (pro pracovníky sektoru uhelného, nafty a sektoru rudného)*, příloha k č. 7113-4/1-53 (kópia predpisu je v osobnom archíve autorky).

zlatou výzdobou. Ramená boli z čierneho zamatu, ktorý bol v prípade úradníkov ôsmej a vyššej triedy prešíty zlatou šnúrou a ozdobený strapcami. Povolená bola aj „bežná banícka košeľa“ (sako s pelerínovým golierom) pre služobnú uniformu. Nohavice boli biele alebo čierne so zlatým pruhom (podľa funkčného postavenia), uhorskí úradníci mohli nosiť tzv. „uhorské“ nohavice zdobené lemovaním, šnúrami a kožené čižmy. Úradník mal tiež povinnosť nosiť ošliador (koženú zásteru, ktorá sa nosila na zadnej časti tela), banický fokoš (palicu s kovovou sekerkou) a úradnícku šabľu. K slávnostnej uniforme sa nosila zamatová svetlozelená vysoká oválna čiapka bez šiltu so zlatým lemovaním podľa služobného zaradenia. V prednej časti bola zdobená štátnym znakom a banickým znakom vo venci. K služobnej uniforme sa nosila jednoduchšia oválna čiapka zo zeleného filcu. K uniforme patrila i taška na loj, remeň na šabľu a na čiapke sa v prípade príslušnosti k siedmim najvyšším úradníckym triedam nosil chochol.¹⁰

Predpis z roku 1837

Od roku 1837 platil v uhorskej časti monarchie nový predpis upravujúci vzhľad úradníckej uniformy. Podľa A. Szemána bol uvedený predpis vydaný na návrh prezidenta dvornej banskej a mincovnej komory Augusta L. Lobkowicza, podľa ktorého nosili banskí úradníci čierne saká zdobené tmavozeleným zamatom v oblasti manžiet, goliera a ramien. Zamat na ramenách bol prepásaný šnúrami podľa služobného zaradenia nositeľa. Súčasťou uniformy bola uhorská šabľa. Šabľa bola podľa Szemána jediným národným (uhorským) prvkom, inak to bola uniforma jednotná pre celú Rakúsku ríšu. Za týmto predpisom podľa Szemána nasledoval ďalší regulatív určený študentom Baníckej akadémie (z roku 1839), podľa ktorého sa čierna a zelená stali farbami študentských uniforiem.¹¹

Podľa článku Alice Paulusovej¹² stratil „banický kroj“ reformou z roku 1837 svoju farebnosť a povinne sa začal nosiť odev čierny, symbolizujúci temnotu „dole“ pod zemou. Jedinou povolenou ozdobou sa stal zamat a lesklé kovové gombíky ako symbol denného svetla. Saká mali podľa nariadenia vyzerať nasledovne: vypasovaný strih, pelerínový golier s deviatimi

¹⁰ Dostupné na: <http://www.stribro.cz/okrread.php?id=5544>

¹¹ Szemán, Attila. *Bányászattörténeti Tanulmányok*. Rudabánya: s.n., 2009. ISBN 978-9638792921.

¹² Paulusová, Alica. Banický kroj v Banskej Štiavnici. In *Vlastivedný časopis*. Zv. 17, 3, 1968, s. 129-131;

H. Winkelmann. Die Tracht des Bergmannes im Wandel der Zeit In *Rohr-Post, Mitteilungsblatt für die Aktionäre der Mannesmann Aktiengesellschaft*. Düsseldorf, 1957, Heft 4. K. E. Fritzsche. Die Kleidung des erzgebirgischen Bergmannes im Urteil des 19. Jahrhunderts, Teil II. Berlin, Akademie-Verlag, 1966, s. 288-311. M. U. Kasperek. Die Schemnitzer Bergleute und ihre Tracht. In *Anschnitt* Jg. 9, 1957, No 6.

zubami¹³ a čierny stojatý golier vyložený zamatom.¹⁴ Ako ďalej Paulusová píše, úradníci nosili uniformu povinne. Jej zadováženie bolo nákladné (šitá z kvalitného materiálu, lemovaná zlatou priadzou) a keďže ju museli mať už pri nástupe do zamestnania, často sa mladí úradníci z chudobnejších rodín kvôli obstaraniu uniformy zadlžovali.¹⁵

Predpis z roku 1849

24. augusta 1849 vyšiel nový predpis o uniformovaní štátnych úradníkov (vyhláška č. 377 *Allgemeines Reichsgesetz – und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich*, 1849, Wien, s. 680 – 683).¹⁶ Bol súčasťou viacerých právnych úprav postavenia úradníctva po revolučných rokoch 1848/1849, ktoré mali zabezpečiť jeho transformáciu z proreformných úradníkov na piliere režimu. Po formálnej stránke sa stala viditeľná militarizácia vzhľadu úradníctva.

Predpisom bola ustanovená uniforma strihovo totožná s vojenskou uniformou. Uniforma bola z tmavozeleného súkna s golierom a manžetami z rovnako tmavozeleného zamatu. Doplnkom uniformy boli čierne poltopánky, kord s čiernou pošvou zdobenou zlatom, perleťou a štátnym znakom, a dvojrohá čiapka „napoleonka“ zdobená portami a kokardami podľa príslušnosti k služobnej triede.

Predpis z roku 1850

Na základe všeobecného predpisu z roku 1849 bol 20. apríla 1850 vydaný špecializovaný predpis pre zamestnancov v baníctve.¹⁷ V úvode sa píše, že uniforma banských štátnych úradníkov je prejavom najvyššej milosti jeho veličenstva. Rozhodnutie, kde si uniformu úradníci zaobstarajú je ponechané na nich. Každý úradník je však povinný nosiť uniformu pri slávnostných udalostiach, počas uskutočňovania úradných povinností alebo keď prichádza do úradného kontaktu mimo svojho pôsobiska. Uniforma musí vyzeráť rovnako ako na obrázkoch v predpise a „*odklon čo len o kúsok, nie je povolený.*“ Nosenie banického oblečenia bez úradníckych dištinkcií

¹³ Pripomienka na ochrannú kapucňu, ktorú nosili v stredoveku baníci pri práci. V nemeckom prostredí sa pelerína s deviatimi zubami interpretuje ako symbol deviatich rokov zajatia Sv. Barbory, patrónky baníkov.

¹⁴ Na saku bolo spolu dvadsaťdeväť gombíkov, ktoré sú v nemeckom prostredí odkazom na dvadsaťdeväť rokov života spomínanej Sv. Barbory, kým nepostúpila svoju mučenícku smrť. Aj tu však existujú výnimky, napr. v Bavorsku (Kupferberg) zdobí šikmé vrecká a manžety šesť gombíkov. V našom prostredí bol kult Sv. Barbory menej výrazný, keďže sa baníci rovnako intenzívne utiekali aj k inými svätým (Sv. Klimentovi, Sv. Mikulášovi, Sv. Kataríne).

¹⁵ Paulusová, ref. 14, s. 49.

¹⁶ Österreichische Nationalbibliothek, fond Reichsgesetzblatt 1849 – 1918, prístupné online: http://alex.onb.ac.at/tab_rgb.htm (prístup júl 2017)

¹⁷ MVSR, SNA, SBA, f HKG, inv. č. 52 (za poskytnutie prekladu textu predpisu z roku 1850 ďakujem Ing. N. Wernerovi).

bolo zakázané. Tiež nenosenie kože, ktorá bola „odjakživa symbolom baníkov a nosila sa ako znak úcty.“

Uniforma bola ušitá z čiernej látky podľa vzoru vojenských rovnošiat. Golier a výložky mala z tmavohnedého zamatu. K uniforme patrili čierne alebo biele nohavice z ovčej vlny. Biele boli súčasťou slávnostnej alebo letnej uniformy. Súčasťou uniformy bola aj vesta, banský meč, ošliador zo surovej kože lemovaný čiernymi hodvábnymi stuhami a vysoká banícka čiapka z čierneho strihaného filcu. Úradníci vysokých kategórií mohli mať na klobúku perie a zlaté lemy. K uniforme sa nosili i bežné čiapky z čiernej látky, tzv. lodičky. K uniforme tiež patrili čierny zvrchník s golierom z čierneho zamatu, rukavice z bielej usne a okovaná palica.

**SLÁVNOSTNÁ BANÍCKA UNIFORMA ŤAŽIARA JOZEFA WALKÓA,
GELNICA (OKOLO ROKU 1850)**

Predpis z roku 1889

20. októbra 1889 bol vydaný nový predpis o uniformovaní c. k. štátnych úradníkov (č. 176 *Reichsgesetzblatt über die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern*, Jahrgang 1889, Wien, LIX. Stück. Ausgegeben

und versendet am 5. november 1889, s. 443 – 461).¹⁸ Podľa tohto predpisu nosili úradníci služobné saká z tmavozeleného súkna. K saku sa nosila tmavozelená čiapka vojenského strihu so šiltom, ozdobená kokardou, gombíkom i zlatou šnúrou. V zime nosili úradníci dlhý kabát siahajúci po členky. K uniforme tiež patrili čierne hodvábne nákrčníky a biele kožené rukavice. Povolenou zbraňou bola šablá s oceľovou čepeľou a drevenou rukoväťou, ktorá bola potiahnutá rybou kožou a ovinutá pozláteným drôtom. Sako zo slávnostnej uniformy bolo tmavozelené. K uniforme sa nosila dvojrohá čiapka „napoleonka“ z čiernej hodvábnej plsti. Každý úradník v aktívnej službe bol povinný nosiť uniformu počas slávností a pri plnení služobných povinností. Úradník v uniforme sa zdravil vojenským spôsobom, t. j. salutoval.

Predpis z roku 1890

Na základe predpisu vydaného v roku 1889 bolo v nasledujúcom roku vypracované *Nariadenie Ministerstva orby o uniformovaní c. k. lesných a banských úradníkov (Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, Jahrgang 1890, Wien, XXXII., Stück. Ausgegeben und versendet am 27. Juni 1890, s. 259 – 285)*.¹⁹ Týmto nariadením sa zastavila platnosť všetkých dovtedajších predpisov týkajúcich sa uniforiem. Nariadenie bolo určené všetkým banským úradníkom, t. j. zamestnancom Ministerstva orby, banských úradov, banských akadémií i banských erárnych úradov. Podľa nariadenia vychádzal základný strih baníckej úradníckej uniformy z vojenskej uniformy. Rovnako ako v predchádzajúcej úprave, aj v tejto z roku 1890 bola definovaná slávnostná i služobná uniforma.

Slávnostná uniforma bola zložená zo saka (v texte banícky kabát), nohavíc, klobúka, ošliadru, meča, fokoša, kravaty, rukavíc a plášťa. K saku sa nosil čierny nákrčník s bielym pruhom. Kravata sa viazala na motýlika a k uniforme patrili i biele kožené rukavice. Nohavice sa šili z rovnakého súkna ako kabát a mali lampasy. K uniforme patrila 14 cm vysoký oválny čierny plstený klobúk bez šiltu. K slávnostnej uniforme nosili úradníci kožený ošliador (v texte „*banícku kožu z čiernej irchy*“). Na opasku bolo miesto na zavesenie šable. K obojm typom uniforiem sa nosil banícky fokoš (v texte predpisu „*banícka palica*“). Poslednou časťou uniformy bol dlhý plášť z čiernosivého súkna. Služobná úradnícka uniforma bola podľa textácie predpisu rovnaká pre všetkých zamestnancov banských závodov. Bola zložená zo saka, nohavíc, čiapky, vesty, meča, kravaty, ošliadra a rukavíc. Sako (v texte zákona nazývané „*hornica*“, „*banská halena*“ či „*blúza*“). Pelerína presahovala ramená. Služobné postavenie sa rozoznávalo podľa

¹⁸ Österreichische Nationalbibliothek, fond Reichsgesetzblatt 1849 – 1918, prístupné online: http://alex.onb.ac.at/tab_rgb.htm (prístup júl 2017)

¹⁹ Österreichische Nationalbibliothek, fond Reichsgesetzblatt 1849 – 1918, prístupné online: http://alex.onb.ac.at/tab_rgb.htm (prístup júl 2017)

počtu roziet vyšitých striebornou niťou. K saku sa nosili sivé nohavice s vreckami, v lete mohli byť i béžovej farby. K služobnej uniforme patrili dva druhy čiapok – čiapka klasického vojenského strihu so šiltom a potom čiapka lodička z čiernej plsti v predpise pomenovaná ako „jednoduchá šachtová čiapka“.

Predpis z roku 1919

Po vzniku prvej Československej republiky bolo v roku 1919 vydané nariadenie o úradnej rovnošate úradníkov politickej a policajnej štátnej služby (nariadenie č. 218/1919 Sb. zo dňa 23. apríla 1919 účinné do roku 1931), ktoré sa priamo odvolávalo na predpis z roku 1889.

Nariadenie ponechalo v platnosti predpis o uniformovaní štátnych úradníkov z roku 1889 a prinieslo niekoľko zmien. Najvýznamnejšou zmenou bolo zrušenie slávnostnej uniformy a všetkých jej doplnkov, vrátane čiapky „napoleonky“. Predpis zakázal používanie gombíkov s rakúskou orlicou a nahradil ich hladkými pozlátenými gombíkmi. Takisto sa zmenilo označovanie hodnostných tried. Zrušili sa porty a rozety a hodnostné triedy sa značili zlatými pruhmi našitými na zamatovom podklade a umiestňovali sa na konce goliera. Súčasťou uniformy sa stala čiapka hovorovo nazývaná „de Gaullka“, „čo do strihu a formy podobná dôstojníckej čiapke francúzskej.“ Zákon zakázal nosenie šable.²⁰ V predpise bolo uvedené, že na obstaranie prvej uniformy (po prvom roku služby) a tiež na výmenu opotrebovaných častí existuje príspevok zo štátnej pokladnice.

SLÁVNOSTNÁ BANÍCKA UNIFORMA JURAJA BERNÁTHA NOSENÁ PO ROKU 1919, KROMPACHY

²⁰ Sbírka zákonů a nařízení Státu československého, ročník 1919, částka XLV., vydána dne 28. 4. 1919. Dostupné na: <http://ftp.aspi.cz/opispdf/1919/045-1919.pdf> (prístup august 2017).

Predpis z roku 1953

Významné zmeny prišli so zmenou politického usporiadania po roku 1948. V tomto období sú redefinované úradnícke práva a povinnosti a štátna služba sa mení zákonom č. 66/1950 Sb. o pracovných a platových pomeroch štátnych zamestnancov. Postupne sa pripravila i zmena uniformovania zamestnancov štátnych podnikov, ktorej sa pracovníci uhoľného, rudného a naftového priemyslu dočkali v roku 1953. Nová úprava rovnošiat sa už týkala všetkých zamestnancov banských závodov a mala odrážať ich nový status v spoločnosti, v prípade baníkov ich preferované postavenie ako najvýznamnejších predstaviteľov robotníctva.²¹

Predpis upravujúci banícku rovnošatu určený pracovníkom uhoľného, rudného i naftového sektoru bol vydaný na základe uznesenia vlády o nosení baníckej rovnošaty pod č. 7113-4/1-53.²² Predpisoval slávnostné uniformy čiernej farby (prvýkrát aj pre robotnícke kvalifikované i nekvalifikované pracovné pozície), vychádzkové sivé (v praxi sa neujali), pracovné tmavosivé a historickú čiernu banícku uniformu s pelerínovým golierom pre hudobné telesá. V roku 1953 bola prvýkrát navrhnutá aj uniforma pre ženy. Vychádzková uniforma bola určená pracovníkom administratívy a technikom.

V predpise boli definované príležitosti, pri ktorých sa mala uniforma nosiť. Slávnostná pri oslavách ako Deň baníkov, počas štátnych sviatkov, pri slávnostiach organizovaných v závodoch, ale aj na svadbách, pohreboch a podobne. Tiež vtedy, keď boli baníkom udeľované vyznamenania.

Uniformy poskytovali závody zadarmo iba najlepším pracovníkom a zapožičiavali členom baníckych hudieb. Ostatní zamestnanci si uniformu hradili sami. V prípade stálych zamestnancov mohol závod poskytnúť pôžičku, ktorú potom zamestnanec splácal 6 mesiacov. Keď pracovník odchádzal z pracovného pomeru bol povinný odovzdať základné časti uniformy a v prípade, že bola uniforma v dobrom stave, boli mu za vrátenie vyplatené peniaze.

²¹ Denková, Zuzana. Sociálna mobilita banských robotníkov v Československu v 50. a 60. rokoch 20. storočia na príklade Banskej Štiavnice. In Maroš Demko [ed.]. *Mobilita a jej odraz v kultúre*. 2013, s. 53 – 72.

²² Ministerstvo paliv, Ministerstvo hutného priemyslu a rudných dolů: *Návrh předpisu o hornickém stejnokroji (pro pracovníky sektoru uhelného, nafty a sektoru rudného)*, příloha k č. 7113-4/1-53 (kópia predpisu je v osobnom archíve autorky).

**BANÍCKA UNIFORMA NOSENÁ
PO ROKU 1953**

**BANÍCKA UNIFORMA NOSENÁ
PO ROKU 1983**

Predpis z roku 1983

Predpis z roku 1953 platil tridsať rokov, ale uniformy sa netešili takej obľube ako stará čierna uniforma s pelerínou, ktorú baníci nosili ďalej. Napokon štát 28. marca 1983 vydal novú smernicu (č. 10/ 1983), ktorej cieľom bolo zjednotenie typu a funkčného značenia slávnostných baníckych uniforiem (smernicu pripravilo Federálne ministerstvo palív a energetiky).²³ Podľa tohto usmernenia sa do slávnostnej uniformy vrátil strih saka s pelerínou a čiernymi strapcami a funkčné značenia na zamatové výložky na ramenách. Nohavice zostali klasické, zdobila ich iba paspula (prúžok) v zelenej farbe. Sako i nohavice boli čierne vlnené alebo tesilové a zdobené čiernym zamatom. K uniforme patrila čiapka v tvare lodičky.

Náklady spojené s kúpou uniformy si zamestnanci hradili sami, ale nositelia Radu červenej hviezdy práce a Radu červenej zástavy práce ju mali hradenú z Fondu kultúrnych a sociálnych potrieb. V záujme dodržania jednotného strihu uniforiem sa gestorom výroby stal *n. p. Oděvní služba hl. města Prahy závod Horník* (Libušín 407, Kladno), ktorý dodával aj všetky funkčné značenia.

²³ Federální ministerstvo paliv a energetiky. Směrnica č. 10/1983 o sjednocení typu a funkčního označení slavnostní hornické uniformy (kópia smernice je v osobnom archíve autorky).

Predpis z roku 2004

Nové legislatívne usmernenie týkajúce sa baníckych uniforiem, ich nosenia a funkčného značenia²⁴ bolo prijaté v roku 2004 smernicou č. 7/2004 (smernicu pripravilo Ministerstvo hospodárstva Slovenskej republiky).²⁵ Smernica bola významne inšpirovaná smernicou z roku 1983 (obrazová príloha je identická), novinkou bola snaha o rozšírenie cieľovej skupiny, t. j. potenciálnych nositeľov uniforiem, i funkčných a stavovských značení. Táto tendencia sa začala v roku 1953, keď sa nositeľmi uniforiem stali banskí robotníci i ženy. V roku 2004 sa skupina rozšírila o ľudí, ktorí sa podieľali na šírení baníckych tradícií a tiež na odvetvia priemyslu, ktoré neboli primárne banícke, ale napríklad pracovali baníckym spôsobom. Táto snaha reflektovala postupný zánik baníctva ako povolania a posun k iným povolaniam, ktoré súviseli s baníctvom, prípadne k baníckym spolkom a samosprávam banských obcí a miest.

Z hľadiska vonkajšieho vzhľadu uniformy bolo novinkou zavedenie zlatých strapcov (kým predtým boli povolené iba čierne). Nohavice so zeleným úzkym lampasom zostali, rovnako i klasické rovné sukne a pokrývky hlavy v tvare lodičky. Súčasťou uniformy boli čierne topánky, ponožky, biela košeľa a banícka viazanka (tmavozelená, v strede s dvomi šikmými pruhmi čiernej farby a baníckym znakom žltej farby). Uniformu mohli nosiť zamestnanci štátnej správy, podľa paragrafu 38 zákona č. 51/1988 Zb. o banskej činnosti, výbušnách a o štátnej banskej správe v znení neskorších predpisov. Z ministerstva hospodárstva to boli minister, štátny tajomník, vedúci služobného úradu, predstavený útvaru vo funkcii generálneho riaditeľa sekcie pre oblasť ťažobného priemyslu a ostatní zamestnanci útvaru plniaci úlohy v oblasti ťažobného priemyslu vo funkciách hlavný radca, štátny radca a hlavný štátny radca. Ďalej mohli uniformu nosiť predstavení legislatívneho útvaru a ostatní zamestnanci útvaru podieľajúci sa na tvorbe právnych predpisov v oblasti ťažobného priemyslu vo funkciách hlavný štátny radca a predstavený osobného úradu. Uniformu bolo dovolené nosiť pri oslavách Dňa baníkov, geológov a naftárov, významných podujatiach, udeľovaní vyznamenaní, slávnostných schôdzach, zhromaždeniach, na konferenciách a pri významných životných jubileách.

²⁴ Funkčné značenia zostali rovnaké ako boli definované v roku 1983, s tým, že v spodnej časti výložky mali zamestnanci Hlavného banského úradu (HBÚ) a Obvodných banských úradov (OBU) uvedené jednotne ŠBS (Štátna banská správa) a nad skratkou banícky znak v tvare kruhu (4 pre predsedu HBÚ, 3 pre vedúceho oddelenia HBÚ alebo predsedu OBU, 2 pre vedúceho oddelenia OBU alebo ústredného banského inšpektora a 1 pre obvodného banského inšpektora).

²⁵ Ministerstvo hospodárstva SR. Smernica č. 7/2004 o *baníckych uniformách, ich nosení a funkčnom označení zamestnancov štátnej banskej správy*. Dostupné na: <http://www.economy.gov.sk/uploads/files/gxJqbPwp.pdf>.

Predpis z roku 2009

Aktuálne posledné usmernenie týkajúce sa formálneho odevu baníkov pochádza z roku 2009. Ide o *výnos č. 6/2009 o slávnostných baníckych uniformách* z 3. júna 2009²⁶ (vydalo Ministerstvo hospodárstva SR). Výnos z hľadiska percipientov nemení filozofiu nastolenú predchádzajúcou smernicou, a tak sa v jednotlivých paragrafoch dočítame, že uniformu môžu nosiť zamestnanci vykonávajúci banskú činnosť i činnosť vykonávanú bankským spôsobom, ďalej zamestnanci Obvodných banských úradov, Hlavného banského úradu, Ministerstva hospodárstva SR a Ministerstva životného prostredia SR; vysokoškolskí pedagógovia pre študijné odbory súvisiace s ťažbou, stredoškolskí pedagógovia a tiež fyzické osoby, ktoré sú členmi Slovenskej banskej komory, Slovenskej baníckej spoločnosti, Slovenskej spoločnosti pre trhacie a vŕtacie práce, Združenia baníckych spolkov a cechov Slovenska, Zväzu hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie a Slovenského združenia výrobcov kameniva. Uniformu tiež môžu nosiť predsedovia a podpredsedovia Odborového zväzu pracovníkov baní, geológie a naftového priemyslu SR a tiež primátori a starostovia banských miest a obcí. V tomto výnose je už banícky znak pomenovaný správne ako prekrížené kladivo a železko. Z hľadiska vonkajšieho vzhľadu sú presnejšie definované formálne časti saka i nohavíc, napríklad šírka zelených pásikov na výložke na ramenách (3 mm), dĺžka strapcov (5 cm), ktoré môžu byť zlaté alebo čierne či zeleného lampasu na nohaviciach (3 mm). Výnosom bola povolená iná pokrývka hlavy pre členov baníckych spolkov (pre zamestnancov zostala lodička). Výnos akcentuje, že uniformou sa vyjadruje faktická alebo aj čestná príslušnosť k baníckemu stavu. Používanie uniforiem podľa predchádzajúcich predpisov zostalo povolené, akurát bola odporučená aktualizácia funkčných značení. Rovnako nedotknuté zostalo používanie historických uniforiem a od 9. septembra 2016 sa stal povinnou súčasťou dlhý kabát, tzv. pelerína.

Záver

Vzhľad uniforiem sa menil najmä v období zmien štátoprávneho usporiadania, kedy bola prehodnocovaná používaná symbolika a odstraňovali sa také časti, ktoré sa viazali k predchádzajúcemu obdobiu. Po zániku rakúsko-uhorskej monarchie sa likvidovali najmä symboly monarchistické ako kráľovská habsburská koruna, dvojité orlice a atila, ale tiež dubové listy ako symbol nemectva. Nahrádzala ich symbolika nového štátneho útvaru, Československej republiky, a banícka symbolika. Neskôr po politickej zmene v roku 1948 sa odstraňovali buržoázne symboly reprezentujúce prvorepublikové obdobie a nahrádzala ich symbolika socialistická, napríklad vo forme päťcípej hviezdy alebo lipových listov ako symbolu slovanstva.

²⁶ Ministerstvo hospodárstva SR. Výnos č. 6/2009 z 3. júna 2009 o *slávnostných baníckych uniformách*. Dostupné na: <http://www.zbsc.eu/download/vynos.pdf>.

DÁMSKA BANÍCKA UNIFORMA NOSENÁ PO ROKU 2009, VYŠNÁ BOCA

Legislatívne úpravy v 21. storočí odrážali postupný úbytok baníckeho povolania tým, že rozširovali skupinu nositeľov baníckych uniforiem o skupiny pracujúce baníckym spôsobom, prípadne reflektovali „druhý život“ baníctva ako napr. banícky folklór, členstvo v baníckych spolkoch a reprezentovanie banských miest.

Baníci predpisy aj napriek ich precíznym formuláciám v každodennom živote nedodržiavali a svoj formálny odev si upravovali podľa svojho vkusu alebo miestnej tradície. Žili kozmopolitným spôsobom života, prechádzali banskými revírmi v rôznych európskych krajinách. Všade sa učili, zdokonaľovali vo svojej profesii, a takto profesijne i osobnostne zocelení sa vracali domov. Banícke oblečenie je aj preto nezameniteľné a prežilo toľko storočí a odievanie baníkov patrí podnes k živým tradíciám a je neoddeliteľnou súčasťou jedinečnej baníckej kultúry.

Literatúra:

Brown, Edward. 1980. *Cesta z Komárna do banských miest v Uhorsku a odtiaľ do Viedne (1668 - 1673)*. [prekl.] Škorupová Anna. Martin : Osveta, 1980. s. 52.

Denková, Zuzana. 2020. *Banícke uniformy*. Banská Štiavnica : Iniciatíva za živé mesto, 2020. s. 280 s. ISBN 978-80-973825-0-6.

Gindl, Jozef. 1983. *Ošliador - znak príslušnosti k baníckemu stavu*. Zborník Slovenského banského múzea. 1983, XI., s. 179 - 183.

Herčko, Ivan. 2010. *Banícka a lesnícka akadémia Banská Štiavnica*. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2010. ISBN 978-80-89241-15-6.

Paulusová, Alica. 1968. *Banícky kroj v Banskej Štiavnici*. 1968, Zv. 17, 3, s. 129 - 131.

Plicková, Ester. 1988. *Baníctvo*. [aut. knihy] Ján Botík. *Hont - tradície ľudovej kultúry*. Banská Bystrica : Krajské osvetové stredisko, 1988, s. 119 - 138.

Skalníková, Oľga. 1986. *Pět století hornického kroje*. Brno : Komitét sympozia Hornická Příbram ve věde a technice, 1986. s. 160. GF 8 - 6 - 86/3 M.

Szemán, Attila. 2009. *Bányászattörténeti Tanulmányok*. Rudabánya : s.n., 2009. ISBN 978-9638792921.

Szemán, Attila. 2013. *Gruben - the Uniform of Selmecebánya Academics*. [ed.] Zuzana Denková a Miroslav Kamenický. Vivat Akadémia Banská Štiavnica. *Banícke symboly - história a ikonografia*. Zborník z konferencie konanej pri príležitosti 250. výročia založenia Baníckej akadémie v Banskej Štiavnici. 2013, s. 32-36.

Vozár, Jozef a Gindl, Jozef. 1968. *Banská Štiavnica a okolie*. Banská Bystrica : s.n., 1968.

Zuzana Denková, Iveta Chovanová. 2013. *Nezabudnutí aušusníci*. Banská Štiavnica : s.n., 2013.

Autori fotografií:

Lubomír Lužina

Katarína Patschová

Beata Babiaková ml.

Fotografované predmety sú zo zbierok Slovenského banského múzea, Banská Štiavnica

Autor:

Mgr. Zuzana Denková, PhD.

denkova.zuzana@gmail.com

EXPOZÍCIA BANÍCTVA A HUTNÍCTVA GEMERA BANÍCKEHO MÚZEA V ROŽŇAVE

PHDR. ING. JAROSLAVA NEUBAUEROVÁ, PHD.

Annotation

In 2022, we commemorated the 120th anniversary of the museum tradition in Rožňava. Today's museum is associated with the origins of two originally separate museums that were formed in Rožňava and operated under various names. The Mining Museum was established through the initiative of the professional society of mining and metallurgical engineers, while the Rožňava Museum was founded by an educational association. Except for periods when external circumstances limited their activities, the museums have continuously presented collections related to mining and metallurgy.

Dejiny múzejníctva v Rožňave sa datujú od začiatku 20. storočia. Dnešné múzeum sa spája s počiatkami pôvodne dvoch samostatných múzeí, ktoré sa v Rožňave sformovali a vystupovali pod rôznymi názvami. Banícke múzeum vzniklo z iniciatívy stavovskej spoločnosti banských a hutných inžinierov a za vznikom rožňavského múzea bol vzdelávací spolok.¹

Až na obdobia keď vplyvom vonkajších okolností, bola činnosť múzeí obmedzená, nikdy neprestalo prezentovať zbierkové predmety baníctva a hutníctva.

Budova Banického múzea v Rožňave

Budova Banického múzea v Rožňave je priamo spojená aj so začiatkami vzniku Banického múzea. Dňa 11. mája 1902 na zasadnutí Boršodsko-gemerskej skupiny Krajinského uhorského banického a hutníckeho spolku² poverili banského inžiniera Gustáva Eiseleho, vtedajšieho tajomníka skupiny, rozpracovaním jeho myšlienky o potrebe založenia múzea. Jeho predstava bola, aby múzeum prezentovalo minulosť aj súčasnosť baníctva a hutníctva regiónu Gemer.³

Výstavba múzea si vyžadovala financie, na ktoré poslúžila v prvom rade základina grófa Dionýza Andrássyho a jeho manželky Františky. Na ďalšie finančné príspevky boli oslovení aj ostatní členovia spolku, banské

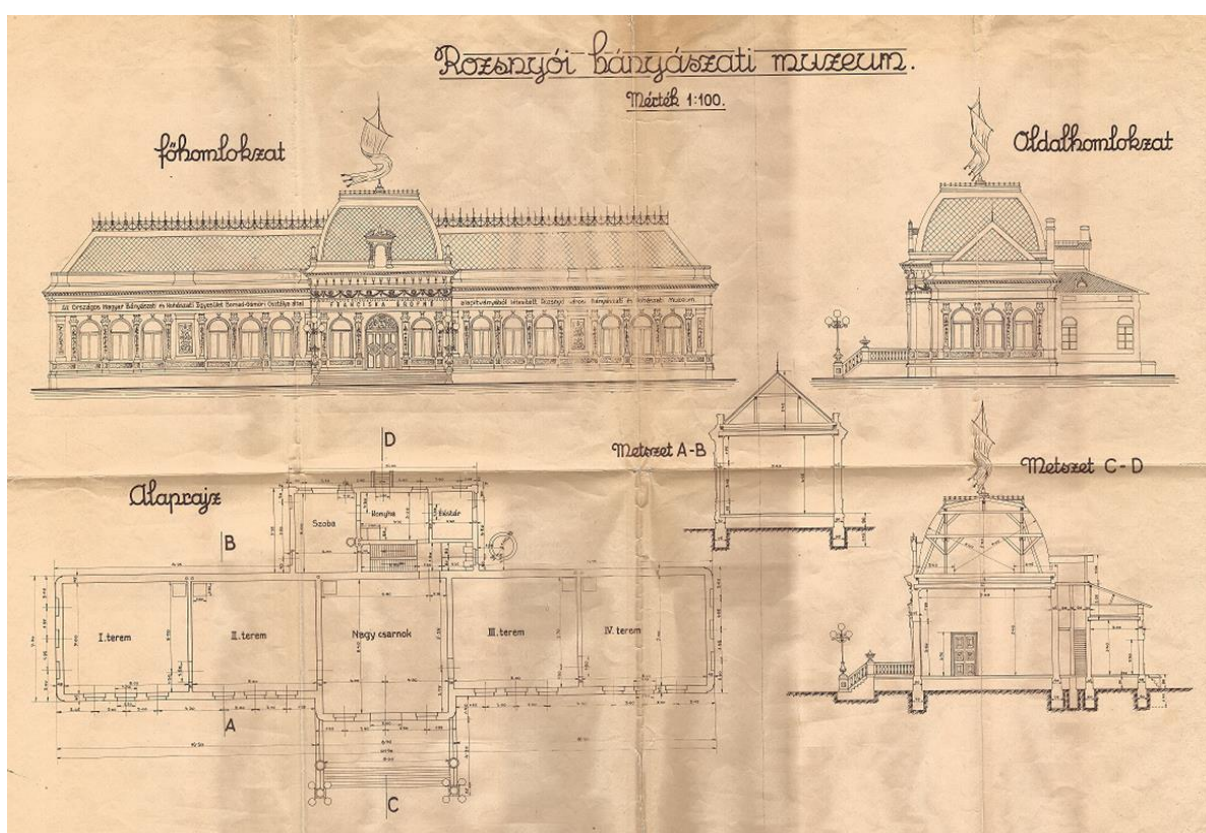
¹ TIŠLIAR, Pavol. Inštalačný plán prvej expozície Okresného múzea v Rožňave. In *Gemer-Malohont. Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote*. Zost. Oľga Bodorová. Rimavská Sobota : Gemersko-malohontské múzeum, 2015, s. 185.

² Krajinský uhorský banický a hutnícky spolok vznikol v roku 1892 v Banskej Štiavnici, neskôr bol premiestnený do Budapešti a svoje aktivity vyvíja dodnes.

³ EISELE, Gustav. Jámbor szándék egy gömörmegyei bányászati és kohászati muzeum létesítése iránt, in *Sajó-Vidék, Rožnyó*, 1902

spoločnosti pôsobiace v regióne, okolité banícke mestá aj obyvatelia.⁴ Pozemok na dnešnej Šafárikovej ulici darovalo mesto Rožňava. Budovu múzea v secesnom štýle navrhol Alexander Müller, riaditeľ rožňavských baní.

V roku 1905 budovu postavil budapeštiansky staviteľ Jozef Ott, ale rýchla výstavba mala nedostatky. Opravy boli finančne náročné, rovnako aj vybavenie a samotná prevádzka múzea, čo malo za následok, že sa termín otvorenia odkladal. Po dohode všetkých zúčastnených strán, ktoré sa na zrode múzea podieľali, sa múzeum otvorilo pod názvom *Boršodsko-gemerskou skupinou Krajinskej uhorskej baníckej a hutníckej spoločnosti zo základiny grófkya Františky zriadené rožňavské mestské banícke a hutnícke múzeum*. Tento nápis lemoval prednú časť fasády budovy.

OBR. Č. 1 NÁVRH BUDOVY BANÍCKEHO MÚZEA V ROŽŇAVE

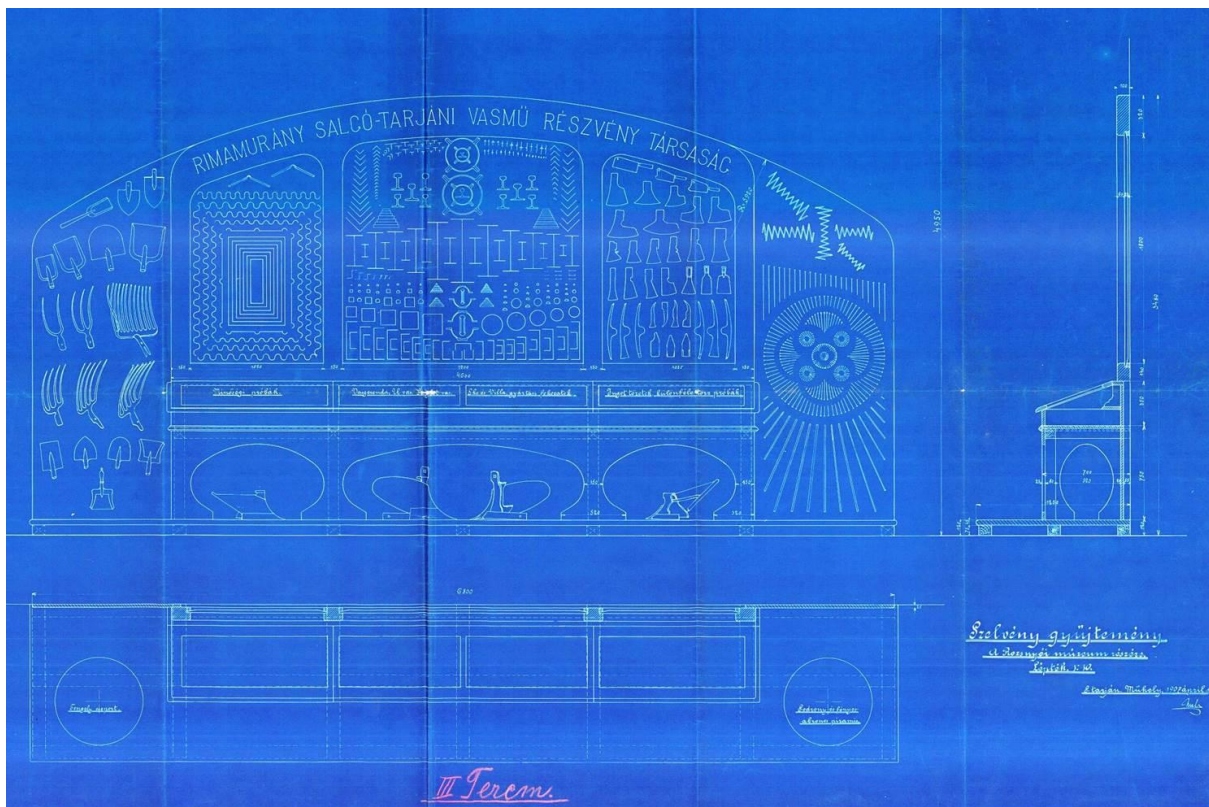
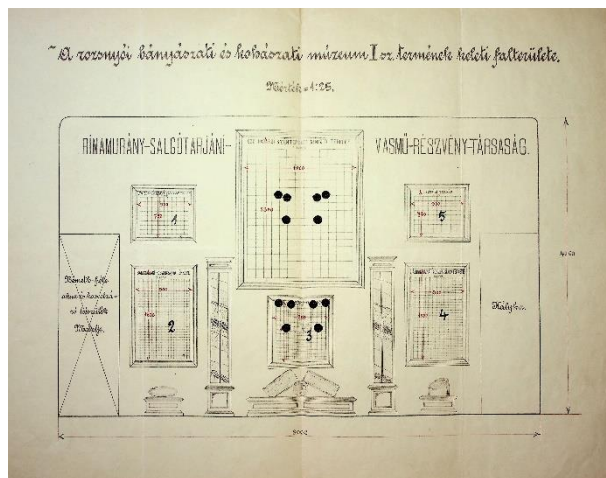
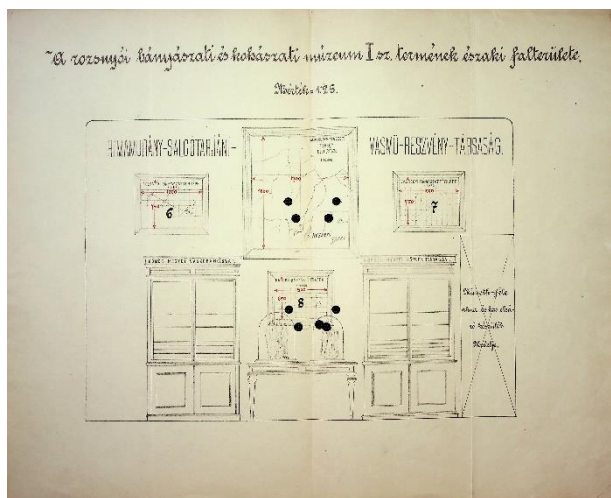
Expozície baníctva a hutníctva Gemera

Prvá expozícia bola pre verejnosť otvorená až v roku 1912.⁵ Na výstavné účely boli k dispozícii 4 miestnosti. Nedostatok historických zbierok spôsobil, že bola vystavená skôr všeobecná hutnícka a banícka technológia, nie

⁴ HERČKO, Ivan. Niekoľko poznámok ku vzniku najstarších baníckych zbierok a banských múzeí na Slovensku. In *Múzeum – metodický, študijný a informačný materiál*, roč. 17, 1972, č. 4, s. 246.

⁵ Jedna miestnosť v budove bola od roku 1909 využívaná ako dvojročná banícka škola pre výučbu nižších banských technikov.

doklady historického vývoja baníctva a hutníctva v regióne.⁶ Zatiaľ jediným dokumentom, ktorý vypovedá o tom, čo prvá expozícia obsahovala, je návrh inštalácie predmetov od firmy RIMA.

OBR. Č. 2A, 2B, 2C NÁVRH INŠTALÁCIE OD RIMI

⁶ TICHY, Koloman. Rožňavské múzeá. In *Múzeum – študijný a informačný materiál*, roč. 3, 1956, č. 3-4, s. 62.

Dobre rozvíjajúcu sa činnosť múzea pozastavila 1. svetová vojna a múzeum prestalo plniť svoj účel.⁷ V prvej polovici dvadsiatych rokov 20. storočia bola inštalácia zrušená a zbierky uskladnili do jednej miestnosti severného krídla, neskôr boli odvezené. Budovu prevzalo mesto a zriadilo tu žandársku stanicu, neskôr sa nastáhovali vojaci, potom tu zriadili učňovskú školu, knižnicu a čítareň slovenskej časti Mestskej knižnice.⁸

V tom čase existovalo okrem Banického múzea aj Rožňavské mestské múzeum⁹. Prvé návrhy na zlúčenie oboch múzeí boli už v roku 1938. Zbierky mestského múzea boli prevezené do budovy Banického múzea. Po náročných rokovaniach mesto uzavrelo dohodu s majiteľom budovy (Boršodsko-gemerská skupina Krajinského uhorského banického a hutníckeho spolku), že natrvalo a bezplatne získa budovu múzea i zbierky s tým, že ju na vlastné náklady opraví. Ďalej sa zaviazalo, že sa bude starať aj o jej údržbu a inštaláciu muzeálnych zbierok.¹⁰ Zmluva bola podpísaná 30. júna 1940, ale platnosť nadobudla až na jar 1943. Došlo aj k zmene názvu múzea na *Rožňavské bansko-hutnícke a mestské múzeum*. Riaditeľom bol historik, etnograf a výtvarník Koloman Tichy, ktorý podliehal trojčlennej múzejnej komisii. Expozíciu tohto spojeného múzea pre verejnosť otvorili 1. augusta 1943.¹¹

Expozícia bola rozdelená do dvoch tematicky odlišných výstavných častí. K. Tichy v dobovej tlači opisuje v článku Rožňavské múzeá: „Situácia bola taká, že banská časť múzea mala dostatok miesta, ale málo zbierok, V mestskom múzeu bola situácia opačná. GBS teda zaujali dve severné miestnosti, ostatné dostalo RMM. Po odbornom vyradení ukázali sa nedostatky a GBS musela podujat' intenzívnu zberateľskú činnosť na kompletovanie banských zbierok, čo BGS vykonala s veľkou starostlivosťou. RMM svoje zbierky po odbornom preorganizovaní a vecnom usporiadaní vystavilo vo dvoch miestnostiach, kým tretiu, južnú, miestnosť využívalo ako pracovňu a sklad spracovaného materiálu. Plánoval sa nákup ďalších vitrín a výstavu inštalovať aj v tejto poslednej miestnosti.“¹²

⁷ *Dejiny Rožňavy*, II. zv. Zost. Ladislav Tajták. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1978, s. 197.

⁸ CSOBÁDI, Jozef. Expozícia Banického múzea v roku storočného jubilea. In *Banické múzeum v Rožňave. 1902–2002*. Rožňava : Banické múzeum, 2002, s. 24.

⁹ V roku 1912 vzniklo Mestské múzeum, ktorého riaditeľom bol Dr. Rudolf Hažlinský. Sídлом múzea boli priestory prízemnia Mestského domu, kde bola pre verejnosť otvorená expozícia, ktorá prezentovala písomnosti a predmety súvisiace s dejinami mesta a jej obyvateľov. Základom zbierok boli historické dokumenty, cechové predmety, umelecko-priemyselné a spotrebné predmety, získané od zámožnejších remeselníkov.

¹⁰ *Dejiny Rožňavy*, II. zv. Zost. Ladislav Tajták. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1978, s. 197.

¹¹ TIŠLIAR, Pavol. Inštalačný plán prvej expozície Okresného múzea v Rožňave. In *Gemer - Malohont. Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote*. Zost. Oľga Bodorová. Rimavská Sobota : Gemersko-malohontské múzeum, 2015, s. 185.

¹² Na opis časti banického múzea v článku používa skratku GBS, čo znamená Banské a hutné múzeum Boršodsko gemerskej skupiny, a skratku RMM – Rožňavské mestské

Ďalej je v texte ohľadne výstavnej bansko-hutníckej časti veľmi stručne uvedené: „V severnom krídle v dvoch miestnostiach sú mineralogické zbierky BGS, banské starožitnosti (zbierku baníckych kahancov vypožičalo RMM), modely hutí, mapy, vrtačky, prierezy hlbkovrtov, ako aj technologické ukážky a veľmi zaujímavá plastická mapa banskej kotliny. Mineralogické zbierky banskej časti s veľkou láskou a horlivosťou odborne usporiadal Alexander Müller, banský riaditeľ v. v. Identifikoval cca 600 minerálií a zbierka bola jedinečná pre návštevníka i odborníka.“¹³

Činnosť novovzniknutého spojeného múzea zase ovplyvnili vojnové udalosti. Napriek snahe K. Tichyho sa zbierky pred príchodom frontu nepodarilo ochrániť v plnom rozsahu. Zbierky sa snažil ukryť v pivničných priestoroch, ale všetko sa tam nezmestilo. Urobili sa aj ďalšie bezpečnostné opatrenia, napriek tomu sa do budovy dostala skupina nemeckých vojakov, ktorí odcudzili veľkú časť národopisného fondu. Rozbili aj železný trezor s uloženými zbierkami, zničili a znehodnotili cenné archívne dokumenty vzťahujúce sa ku dejinám mesta a múzejníctva.¹⁴

Na jar v roku 1945 revolučný národný výbor vydal príkaz na inštalovanie zbierok a znovuoťvorenie múzea, funkciou riaditeľa poveril Ladislava Demka. Za pomoci bývalého riaditeľa K. Tichyho bola expozícia otvorená. Do roku 1950 sa na poste riaditeľa vystriedalo viacero osôb, ale aj napriek tomu múzeum stagnovalo. Povoynové obdobie sa nieslo v znamení výrazného úpadku a múzeum prakticky zaniklo.¹⁵

V auguste 1950 bola budova múzea prenajatá Gemerským železorudným baniam v Rožňave, ktoré v nej zriadili učilište baníckeho dorastu. Zbierky mali byť inventarizované a prevezené do Betliara pod dozorom Gemerských železorudných baní, čo sa, žiaľ, nestalo. Tie síce prevezené boli, ale bez akejkoľvek inventarizácie a bez dozoru boli zložené v parku kaštieľa. O niečo lepšie dopadli archívne dokumenty rožňavského múzea, kde sa zachoval aj ich provizórny inventár. Koncom školského roka 1951/52, keď sa časť učňov vysťahovala, zbierky sa mohli previesť späť do Rožňavy. Tento presun bol zase bez inventarizácie. Následne boli uskladnené v troch miestnostiach budovy múzea. Ostatné dve boli stále prenajaté Gemerským železorudným baniam. Zbierky sa nestihli nainštalovať a znova boli bez akéhokoľvek súpisu alebo zápisnice nešetrne naložené a odvezené späť do Betliara, kde boli uložené v tzv. ateliéri. Do priestorov sa nasťahovalo okresné spotrebné

múzeum. TICHY, Koloman. Rožňavské múzeá. In *Múzeum – študijný a informačný materiál*, roč. 3, 1956, č. 3-4.

¹³ TICHY, Koloman. Rožňavské múzeá. In *Múzeum – študijný a informačný materiál*, roč. 3, 1956, č. 3-4, s. 62.

¹⁴ *Dejiny Rožňavy*, II. zv. Zost. Ladislav Tajták. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1978, s. 197.

¹⁵ TIŠLIAR, Pavol. Inštalačný plán prvej expozície Okresného múzea v Rožňave. In *Gemer-Malohont. Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote*. Zost. Oľga Bodorová. Rimavská Sobota : Gemersko-malohontské múzeum, 2015, s. 187.

družstvo Jednota, ktoré si bez vedomia mesta zriadilo v priestoroch múzea sklad potravín.¹⁶

Myšlienka obnovy múzea bola aj v záujme Zväzu slovenských múzeí¹⁷, ktorý 14. decembra 1955 na zjazde v Rožňave rozhodol aj o finančnom príspevku na rekonštrukciu budovy. Nešlo len o snahu obnoviť samotnú pamäťovú inštitúciu, ale za veľmi dôležité sa považovalo plánovať systematickú akvizičnú a zbierkotvornú činnosť, aby múzeum získalo kvalitné zbierkové predmety a tým obohatilo po vojne a presunoch značne poškodený, zanedbaný ale aj rozkradnutý fond.¹⁸

V júli a v auguste 1955 sa začali zisťovať škody na budove a následne sa vyvodzovala zodpovednosť. Do apríla 1956 prebiehali opravy na budove a ihneď po ich skončení sa pristúpilo k inštalácii expozície. Múzeum dostalo názov *Okresné múzeum v Rožňave*, jeho riaditeľom sa stal Ladislav Arany, ktorý bol v tom čase jediným zamestnancom múzea. Stav zbierkového fondu bol žalostný, ale spolu s obnovením činnosti múzea sa zaktivizovala veľká skupina dobrovoľných spolupracovníkov – aktivistov, ktorí pri múzeu založili vlastivedný krúžok.¹⁹

Hlavným cieľom expozície v tom čase bolo, aby mala vlastivedný ráz, ale s dôrazom na banskú činnosť v regióne. Základom novej inštalácie boli zbierky vlastné, ale aj požičané, pristúpilo sa aj k nákupom modelov a makiet. Postupne sa predpokladalo, že sa zapožičané exponáty všeobecného charakteru budú vymieňať za nové, lokálne a získané akvizíciou.

Dňa 13. mája 1956 bolo múzeum slávnostne otvorené. Inštalácia zbierok bola rozvrhnutá do 4 miestností. V prvej miestnosti bola inštalovaná živá a neživá príroda, tu bola aj plastická mapa Rožňavskej kotliny a archeológia. V druhej miestnosti, v časti baníctva, bolo podľa dostupných materiálov prezentované obdobie od stredoveku po rok 1848. Zbierky ako banské svietidlá, nástroje, dopravné predmety boli doplnené modelmi. V ďalšej časti venovanej baníctvu bola inštalovaná zbierka meracej techniky, uniformy, kahance a banícke výrobky.

Jedna časť bola venovaná aj cechovým predmetom, pečatidlám, zbraniam a rôznym nádobám z cínu, medi, skla, porcelánu a kameniny. Posledná výstavná miestnosť prezentovala národopisný materiál ako pastierske práce, potom výrobky gemerských hrnčiarov, medovníkarske a modrotlačiarске formy. Posledná časť expozície sa venovala téme

¹⁶ CSOBÁDI, Jozef. Rozvoj múzejníctva v okrese Rožňava II. In *Zborník. Rožňava : Banícke múzeum*, 1985, s. 6-8.

¹⁷ Vtedajší názov Sväz slovenských múzeí.

¹⁸ TIŠLIAR, Pavol. Inštalačný plán prvej expozície Okresného múzea v Rožňave. In *Gemer-Malohont. Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote*. Zost. Oľga Bodorová. Rimavská Sobota : Gemersko-malohontské múzeum, 2015, s. 187.

¹⁹ LABANCZ, Štefan. Slávnostný príhovor. In *Konferencia Banického múzea k 70. výročiu jeho založenia*. Rožňava, 1973, s. 8.

revolučného hnutia a výstavby socializmu.²⁰ Rozrastajúce sa múzeum bojovalo s nedostatkom priestoru, preto mu bola v roku 1959 pridelená budova bývalého sirotinca, ktorá sa nachádzala v jeho tesnom susedstve. Bola v nej zriadená pracovňa, výstavná miestnosť, sklad a depozitár.

OBR. Č. 3 SLÁVNOSTNÉ OTVORENIE EXPOZÍCIE BANÍCTVA A HUTNÍCTVA, 1956

V roku 1965 sa expozícia pre zhoršujúci sa technický stav budovy a zastaranosť zavrela a začali sa rekonštrukčné práce. Počas týchto opráv bola vo vedľajšej budove zo zbierok inštalovaná dočasná náhradná výstava Baníctvo a hutníctvo na Gemeri.

OBR. Č. 4A, 4B VÝSTAVA BANÍCTVA A HUTNÍCTVA GEMERA, 1965

²⁰ SOBOL, Eugen. Okresné múzeum v Rožňave. In *Pamiatky a múzeá.*, 1956, s. 143.

Po dvoch rokoch stavebných úprav bola 27. júna 1967 otvorená nová expozícia baníctva a hutníctva, ktorá bola dielom členov bansko-hutníckej sekcie Vlastivedného krúžku. Po otvorení tejto expozície bolo múzeum premenované na **Banícke múzeum v Rožňave**.

Vo vstupnej časti sa nachádzala replika banskej štôlne v životnej veľkosti s banským vozíkom a kahancami. Najstaršie obdobie histórie baníctva bolo prezentované prostredníctvom jednoduchých železných pracovných nástrojov, modelom poľnej šachtovej pece, fotokópiami listín o rozdeľovaní banských polí, vystavené boli nálezy zo starých banských diel: banské korýtko, uhorský vozík, zvyšky koženého vreca, úzky banský rebrík, drevené potrubia piestového čerpadla. Za mimoriadne vzácnu a návštevníkmi obdivovanú možno označiť aj rozmernú drevenú plastiku zobrazujúcu všetky fázy baníckej a hutníckej činnosti z prvej polovice 18. storočia. Expozícia ďalej prezentovala banskú meračskú techniku, laboratórne pomôcky, banské svietidlá, banícke uniformy, ale aj modely pražiarne, úpravne a vysokých pecí. Téma geológie bola prezentovaná cez prehľadnú geologickú mapu a zbierku vzoriek minerálov. Popri hmotných dokumentoch si expozícia dávala za úlohu prezentovať aj triedny zápas proletariátu v jednotlivých historických obdobiach. Expozícia bola inštaláciami na stenách doplnená aj grafikou akademických maliarov: Ľ. Felda, A. Širokého, A. Doboša. V tejto podobe ju mohli návštevníci vidieť s rôznymi menšími obmenami do roku 1991, kedy sa pristúpilo k rozsiahlej rekonštrukcii.²¹

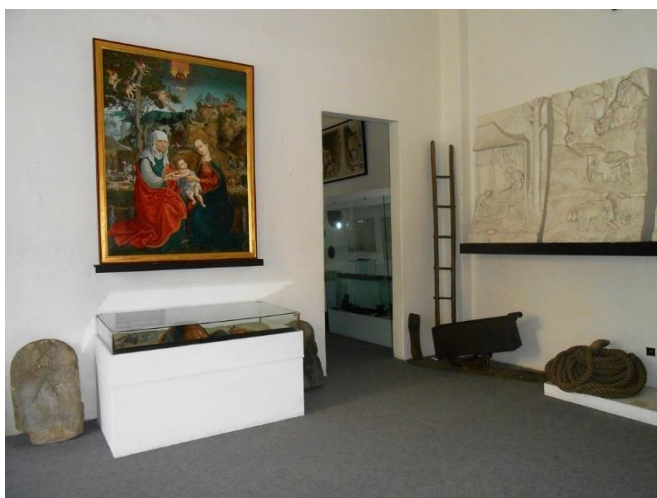

**OBR. Č. 5A, 5B, 5C EXPOZÍCIA
BANÍCTVA A HUTNÍCTVA, 1967**

²¹ CSOBÁDI, Jozef. Rozvoj múzejníctva v okrese Rožňava II. In *Zborník*. Rožňava : Banícke múzeum, 1985, s. 6-8.

Podľa Plánu organizačného zabezpečenia novej bansko-hutníckej expozície Banického múzea v Rožňave sa od roku 1986 pristúpilo ku komplexnému riešeniu zlej technickej situácie. Rovnako aj bansko-hutnícka expozícia, ktorá bola vybudovaná v roku 1967, hoci bola neskôr doplňovaná, svojou obsahovou štruktúrou a výstavnou technikou bola už zastaraná a vyžadovala si obnovu. V prvej fáze sa pristúpilo k zhodnoteniu celkového stavu budovy, zároveň sa začala vypracovávať projektová dokumentácia na celkovú a komplexnú rekonštrukciu objektu i expozície.

Kolektív scenáristov tvorený R. Magulom (Technické múzeum Košice), I. Herčkom (Slovenské banské múzeum, Banská Štiavnica) a za Banické múzeum v Rožňave L. Herényim začal so scenáristickou prípravou novej bansko-hutníckej expozície. Vzhľadom na tematickú náplň osnov scenára, boli zapojení aj ďalší odborníci z iných odborov. Stavebnými úpravami nemalo dôjsť k zmenám na celkovom charaktere budovy. S otvorením novej expozície sa uvažovalo pri príležitosti osláv Dňa baníkov v roku 1990.²² No vzhľadom na revolučné udalosti v roku 1989 a rozpad Československa v roku 1992 k tomu došlo až 14. júna 1995. Nová expozícia bola inštalovaná v zrekonštruovaných priestoroch. Jej cieľom bolo predstaviť širokej verejnosti prierez vývoja banskej a hutníckej techniky Gemera od najstarších čias po súčasnosť. Úvodnej vstupnej časti dominovala veľkoplošná fotografia zobrazujúca baníkov pred baňou Sadlovsky z roku 1905. Expozícia bola tematicky členená a vystavené predmety boli väčšinou z pôvodnej expozície. Novou, vzácnou zbierkou bol najstarší hmotný dokument hutníckej výroby na Gemeri – dvojica poľných ťažobných pecí z 11. – 12. storočia, získaných v rámci archeologického výskumu stredovekej obci Somkút pri Gemerskom Sade. Ďalšou jedinečnou zbierkou novej expozície bola technická kópia stredovekého obrazu Metercia, ktorá bola vytvorená pri príležitosti reštaurovania originálu. Reštaurovanie obrazu, ako aj vyhotovenie technickej kópie je dielom akademickej maliarky Anny Svetkovej.

**OBR. Č. 6A EXPOZÍCIA
BANÍCTVA A HUTNÍCTVA,
1995**

²² Archív BM, Plán organizačného zabezpečenia novej bansko hutníckej expozície Banického múzea v Rožňave, 1986

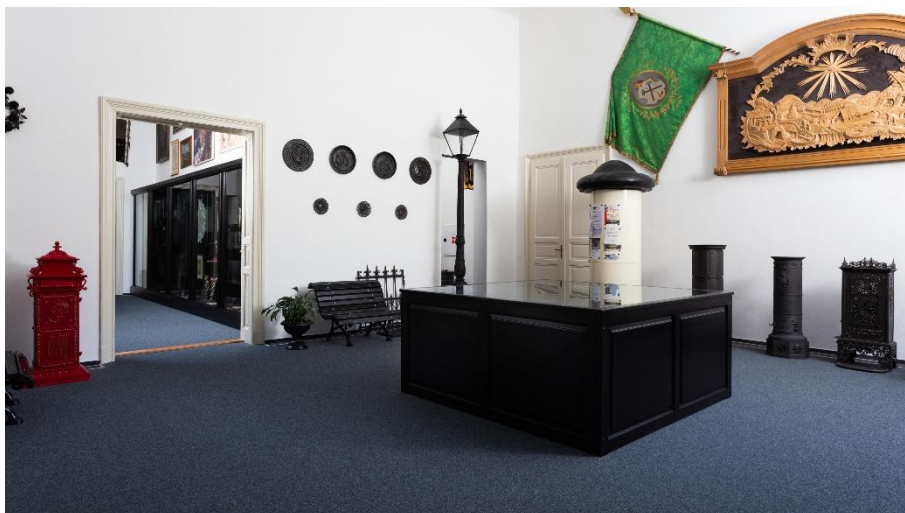
**OBR. Č. 6B EXPOZÍCIA
BANÍCTVA A HUTNÍCTVA,
1995**

Obsahom ďalších vitrín bola osvetľovacia technika (kahance na olej, kahance z kameniny, kovové kahance, karbidové lampy, akumulátorové lampy), meračská technika (meračské reťaze, kompasy, sklonometry a banské mapy). Oproti sa nachádzala rozmerná fotografia s vrtacou technikou na podperách alebo podstavcoch. Dominantou expozície bol model Mária bane a model prierezu bane, ktorý dokumentoval zvislú otváрку banského diela. Pomôcky a technické vybavenie záchranárov boli vystavené v nasledujúcej vitríne. Medzi vitrínami boli inštalované modely rôznych banských mechanizmov a zariadení (nakladače, výklopník, ťažná kliečka).²³

Súčasnosť

Otvorenie expozície po komplexnej rekonštrukcii a vybudovaní Zážitkového centra Sentinel bolo 2. mája 2018. Nová expozícia rovnako ako predošlá si dáva za úlohu v rámci viacerých tematických celkov prezentovať históriu a vývoj baníctva a hutníctva so zameraním na oblasť Gemera. Expozícia v porovnaní s tou predchádzajúcou je bohatšia o zbierkové predmety, ktoré prešli reštaurovaním a o viacero nových predmetov z akvizičnej činnosti múzea. Novým využívaným inštalačným prvkom sú diorámy, rovnako

²³ CSOBÁDI, Jozef. Expozícia Banického múzea v roku storočného jubilea. In *Banické múzeum v Rožňave. 1902–2002*. Rožňava : Banické múzeum, 2002, s. 24.

tiež návštevníkmi vyhľadávaným prvkom v múzeách sú interaktívne inštalácie, kedy návštevník sám niektoré z nich môže obsluhovať alebo do nich vstupovať.²⁴

OBR. 7A, 7B, 7C, 7D EXPOZÍCIA BANÍCTVA A HUTNÍCTVA, 2018

²⁴ Dioráma je špeciálny model, ktorý sa snaží navodiť dojem skutočnosti, dojem nejakého reálneho priestoru.

Súčasťou Expozície baníctva a hutníctva Gemera je tematický okruh Banská doprava. V prístavbe budovy sa nachádza časť Visuté lanové dráhy s funkčným modelom lanovky, s reliéfnou mapou regiónu Gemera a s dobovými fotografiami lanových dráh inštalovanými na stenách. Téma dopravy je prenesená aj na nádvorie múzea, kde sú vzhľadom na rozmernosť zbierok inštalované predmety banskej techniky a banskej dopravy. Dominantou exteriérovej časti expozície je dioráma štôlne Alexander, do ktorej sa vchádza banským vláčikom.

OBR. Č. 8. EXTERIÉROVÁ ČASŤ EXPOZÍCIE, 2020

V roku 2022 sme si pripomenuli 120. rokov existencie tradície múzejníctva v Rožňave. S ohľadnutím sa na minulosť, dnes vieme konštatovať, že Banické múzeum po kvalitatívnej a kvantitatívnej stránke nikdy nedosiahlo takú úroveň, ako ju má v súčasnosti. Aj dnes však múzeum čelí moderným výzvam, ktoré na neho doba kladie. Len vďaka podpore zriaďovateľa, kvalifikovaného personálu a širokej sieti spolupracovníkov bude možné múzejnú tradíciu v Rožňave ďalej rozvíjať.

Autori fotografií:

Obrázok č. 1, zdroj : Alexander Müller, archív Banického múzea v Rožňave

Obrázok č. 2 a, b, c: zdroj : archív Banického múzea v Rožňave

Obrázok č. 3: zdroj : archív Banického múzea v Rožňave

Obrázok č. 4 a, b : zdroj : archív Banického múzea v Rožňave

Obrázok č. 5 a, b, c : zdroj : archív Banického múzea v Rožňave

Obrázok č. 6 a, b : zdroj : archív Banického múzea v Rožňave

Obrázok č. 7 a, b, c, d: zdroj : Martin Pitoňák

Obrázok č. 8 : zdroj : Jaroslava Neubauerová

Autor:

PhDr. Ing. Jaroslava Neubauerová, PhD.

banictvo@banmuz.sk

Banické múzeum v Rožňave

Šafárikova 31

048 01 Rožňava

PORIADOK, ČIŽE REGULY BANÍCKEJ MLÁDEŽE

MGR. HANA ZDUCHOVÁ

Annotation

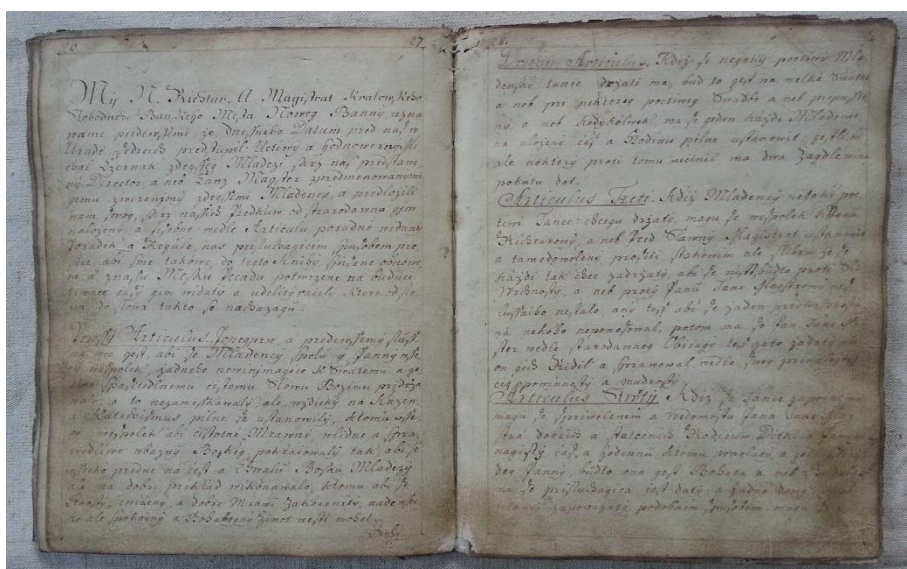
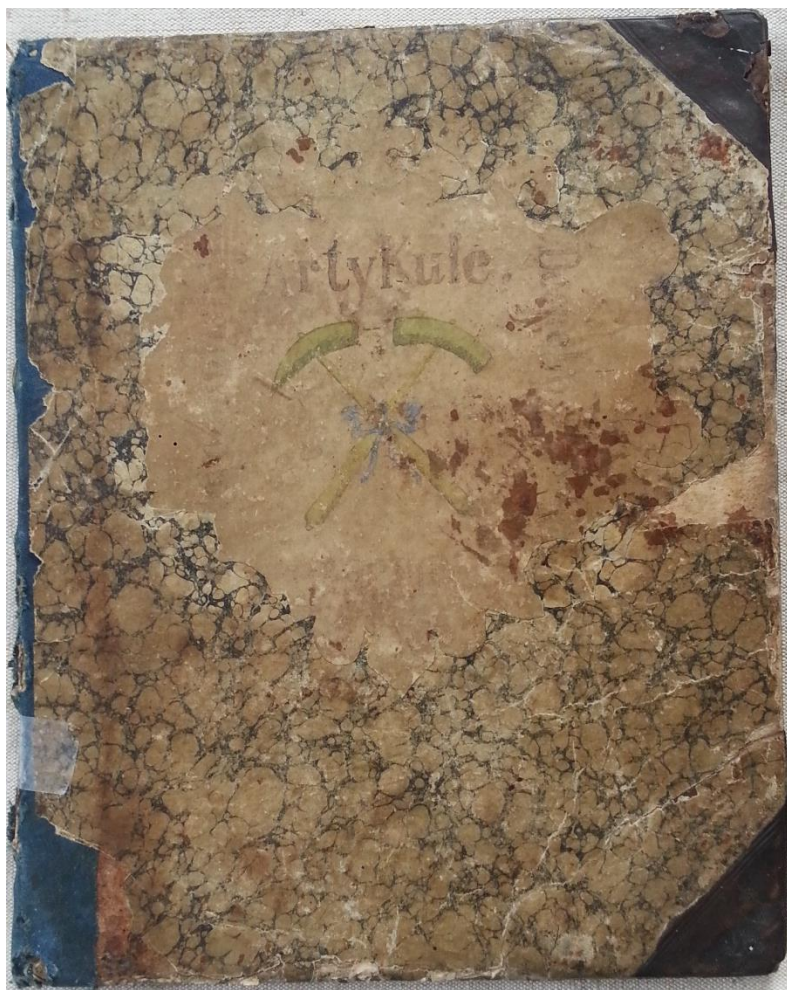
The Nová Baňa mining code is a set of traditions and practices that have likely been observed in Nová Baňa since the town's inception in the 14th century and have survived in a unique form to the present day. It was organized at the end of the carnival period, with the main program taking place during the last three days of the carnival. Each day had its own regimen, which was strictly adhered to in its authentic form for generations. Thanks to this, we can still reconstruct its course quite accurately today. The uniqueness of the Nová Baňa mining code is highlighted by a historical written source preserved in the collections of the Pohronské Museum in Nová Baňa. This is the so-called "Rules of the Mining Youth," simply referred to as the "Articles," which, in addition to period records, names of dance masters, and young miners, contains a transcription of the original text from 1676. A total of sixteen articles regulate the organization and course of the traditional mining code, as well as the rules of conduct for its participants. In terms of style and content, it is an absolute historical rarity far surpassing local or regional significance. The Nová Baňa mining code is thus a comprehensive entity that combines the mining history of the town with its folkloric traditions.

„Reguly baníckej mládeže“, zjednodušene len „Artikuly“, alebo „Novobanský banícky poriadok“ je mimoriadne cenný prameň k dejinám novobanského baníctva a kultúry. Jedná sa o útlu knižku /či skôr zošit/ v polo-plátenej väzbe, ktorý je od roku 1990 neoddeliteľnou súčasťou zbierok Pohronského múzea a jej kópia je lákadlom v stálej expozícii Dejín mesta a baníctva. Artikuly sú v nich spísané dvojjazyčne. Na stranách 9-23 po nemecky, na stranách 24 až 33 nasleduje ich slovenský prepis. Okrem samotného textu baníckeho poriadku dokument obsahuje rôzne dobové zápisy a mená zvolených „kromrichtrov“ a pomocných baníckych mládencov. Najstarší zápis je z roku 1789, posledný z roku 1956.¹

Novobanské artikuly sú súborom šestnástich pravidiel, ktoré upravovali vystupovanie novobanskej mládeže nielen počas tradičných zábav, ale počas celého roka. Kniha novobanských baníckych artikúl vznikla v roku 1789. Obsahuje však prepis textu, ktorý pochádza z pôvodného dokumentu napísaného v roku 1676, keď bol poriadok znovu potvrdený, pričom už tento text bol zrejme len prepisom oveľa staršieho znenia.²

¹ „Banícke Artikule Fašiangové“, predmet v zbierkach Pohronského múzea.

² BOČEK, F.: „Artikule“ novobanských fašiangových baníckych tanečných poriadkov. Rukopis v knižnici Pohronského múzea.

ARTIKULY

Približné obdobie vzniku tejto tradície je nám neznáme. Môžeme len predpokladať, že ich priniesli so sebou nemeckí kolonisti venujúci sa baníctvu už v 14. storočí, teda v období formovania mesta Nová Baňa. Počas obdobia tureckého nebezpečenstva ich dodržiavanie stagnovalo. Aj to mohol byť dôvod, prečo boli v roku 1676 nanovo potvrdené.

V baníckom poriadku platila striktná hierarchia. Na čele stál tančmajster, za nim nasledovali starší a mladší mládenec, ktorí spolu s ďalšími vybranými baníckymi mládencami tvorili tančmajstrovu najbližšiu skupinu tzv. Ausschusnikov. Ich počet bol rôzny, zvyčajne 8-10.³

„Tančmajster“ bol hlavný predstavený mládeže a zároveň člen mestskej rady. Táto funkcia bola volená. Volil, respektíve potvrdzoval sa každý rok spomedzi vybraných baníckych mládenčov. Čas voľby nebol presne určený. Mohol sa zvoliť kedykoľvek počas roka, keď to okolnosti vyžadovali. Často sa tiež stávalo, že funkciu tančmajstra vykonával jeden a ten istý človek aj niekoľko rokov po sebe. V prípade jeho úmrtia alebo odvolania bol na jeho miesto najčastejšie vymenovaný tzv. starší mládenec.

Pôvodne vymenovanie tančmajstra potvrdzoval richtár mesta s mestskou radou, neskôr prevzal túto úlohu banský majster a prípadné spory sa riešili pred banským súdom.⁴ Treba však podotknúť, že absolútne najvyšším tančmajstrom bol automaticky richtár mesta - pre neho to však predstavovalo skôr čestný, symbolický titul. V prvej polovici 19. storočia sa premenovalo označenie tančmajstra na tzv. kromrichta.

Táto funkcia bola čestná, to znamená, že za ňu dotýčný nedostával žiaden plat. Napriek tomu jeho povinnosti zďaleka neplatili len v období fašiangu. Tančmajster dohliadal na mládež po celý rok. Zároveň bol hlavným zástupcom novobanskej mládeže pred mestskou radou, ktorej prezentoval ich návrhy a požiadavky. Organizoval tradičné banícke zábavy, určoval a vyberal pokuty za nedodržiavanie pravidiel baníckeho poriadku, prijímal baníckych mládenčov do tzv. „tovarištva“ a najmä uchovával predmety potrebné k vykonávaniu baníckeho poriadku. Boli to odznaky baníctva – symbolické kladivko a železko, čakan, klepáč, cínový tanier, viacero cínových a medených holieb a tiež pierka a stuhy na uniformy používané pri baníckych pohreboch.⁵ Súčasťou inventára boli aj drevené truhlice na ich úschovu, pokladnica a pečať, neskôr tiež protokol, ktorý sa viedol ohľadne starostlivosti o banícku kaplnku sv. Anny, postavenej v roku 1822 na tzv. Starom Handli.⁶

Úloha tančmajstra nebola jednostranná. Tak, ako on mal právo dohliadať na mládež, musel sa za jej správanie zodpovedať pred členmi mestskej rady, resp. pred banským majstrom. Ak by si tančmajster nedostatočne plnil svoje úlohy, bol potrestaný pokutou, alebo dokonca väzením. Ak sa naňho sťažovala mládež, alebo sa sám zriekol tejto funkcie, bol odvolaný a mládež si mohla zvoliť nového tančmajstra. Mal to byť však „človek dobrých mravov“ a vybraný len z pomedzi baníkov.

Najstarším známym tančmajstrom bol Michal Czernák, ktorý sa spomína v prepise pravidiel z roku 1676 ako ten, ktorý žiada novobanskú mestskú

³ HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. s. 19.

⁴ HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. s. 22.

⁵ HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. s. 25.

⁶ „Banícke Artikule Fašiangové“, predmet v zbierkach Pohronského múzea.

radu o znovu potvrdenie baníckych artikul. Celistvejší zoznam jeho nasledovníkov máme až z 19. storočia. Boli to napr. Michal Kern, Jozef Nehnevaj, Andrej Hritz, Jozef Benč či Karol Budinský. V 20. storočí, keď sa ešte sporadicky udržiavala tradícia baníckych fašiangov, úlohu tančmajstra zastával napr. Anton Mikuláš, Emil Kotorá, Jozef Mihálčat a Jozef Hlaváč.⁷ Zaujímavá situácia nastala, keď v roku 1791 žiadali novobanskí mládenci banského majstra (Johan Ignác Kottiers), aby odvolal tančmajstra Pavla Lenča, zvoleného v roku 1789, pretože sa nechová náležite svojmu stavu a „zaplatené patričnosti na iné ciele upotrebuje“. Banský súd im vyhovel a mohli si zvoliť nového tančmajstra.⁸

Samozrejme, najlepším a najvýznamnejším obdobím pre jeho prezentáciu boli fašiangy. Aby tančmajster dôsledne vykonával svoju funkciu v tomto období, mal na to dvoch hlavných pomocníkov - „staršieho“ a „mladšieho“ mládenca. Títo mali spolu s ďalšími auschussníkmi na starosti samotnú organizáciu fašiangov, nácvik tancov, pomáhali tiež dohliadať nad priebehom zábav a na správanie sa mládeže.⁹

Za akékoľvek priestupky voči poriadku boli stanovené prísne pokuty a to najčastejšie v podobe 2 - 4 holieb vína, ktoré sa odovzdávali tančmajstrovi. Časom však ani tieto pokuty neodradili mládež od mravnostných pokleskov, ba tá sa vraj vďaka nim ešte viac prikláňala k opilstvu. Aj z tohto dôvodu sa v roku 1834 pokuty za prehrešky zmenili na peňažné.¹⁰

Samotnému fašiangovému obdobiu predchádzala dôrazná príprava. V sobotu, týždeň pred hlavným fašiangom, sa zišli zainteresovaní mládenci v dome tančmajstra, aby si tu dojednali organizačné veci. Napríklad sa tu dohodli, ktoré dievčatá sa na tradičnú banícku fašiangovú zábavu vôbec pozvú. To znamená, že sa jej mohli zúčastniť len počestné devy a tie „neporiadne“ sa vynechali. Po tejto porade si každý mládenec zašiel k svojej milej po fašiangové pierko opatrené príslušnou stuhou, ktoré mu pripevnila na zelenú banícku čiapku. Stuha na pierku bola veľmi dôležitá, pretože jej farba mala presne určené poradie a symboliku. V hlavnú fašiangovú nedeľu sa nosila červená, v pondelok ružová a v utorok belasá (na znak smútku za končiacim fašiangom). Dievčatá svoje oblečenie vždy prispôbovali farbám stužiek v ten ktorý deň.¹¹

Slávnostná uniforma baníckeho mládenca pozostávala z bielej košele a červených zdobených nohavíc, na ktorých ako opasok zozadu visel tradičný čierny kožený banícky „ošliador“. Na nohách mal mládenec obuté čierne čizmy a na hlave zelenú čiapku. Táto uniforma vychádzala z tradičnej slávnostnej baníckej uniformy tzv. uhorského typu.

⁷ „Banícke Artikule Fašiangové“, predmet v zbierkach Pohronského múzea.

⁸ „Banícke Artikule Fašiangové“, predmet v zbierkach Pohronského múzea.

⁹ HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. s. 22.

¹⁰ „Banícke Artikule Fašiangové“, predmet v zbierkach Pohronského múzea.

¹¹ HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. s. 27.

Nedeľa týždeň pred hlavným fašiangom sa nazývala „darovaná“. Mládenci sa vtedy rozišli po domoch pozvaných dievčat a akékoľvek ich pohodené, nestrážené veci brali „do zálohu“, aby ich neskôr využili v programe fašiangovej zábavy.

V tento deň sa už krátko po poludní mládež schádzala u tančmajstra, odkiaľ v sprievode cez námestie pokračovala na určené miesto zábavy. Na čele tohto sprievodu boli muzikanti. Tesne za nimi kráčal tančmajster v čiernej baníckej uniforme opierajúci sa o banický fokoš (sekerka). Hneď za ním šli „starší“ a „mladší“ mládenec, za ktorými nasledovali vybraní banícki mládenci odetí v tradičnom baníckom odevu. Mládenci mali po boku svoje partnerky oblečené v kroji.

Poradie a zoradenie mládencov bolo presne určené. Prvý „starší“ mládenec mal partnerku po pravej strane, pričom v ľavej ruke niesol symboly baníctva - pozlátené skrížené kladivko so železkom previazané pierkom a stuhou príslušnej farby (akú mali aj na čiapkach). Za ním kráčal „mladší“ mládenec s partnerkou po ľavej strane, ktorý v pravej ruke niesol tzv. „rám“ - čiernu tabuľku, na ktorej boli napísané mená organizujúcich mládencov. Zvyšné páry niesli cínový tanier s pohárikmi a medeným či strieborným džbánom naplneným vínom. Členovia sprievodu boli rozmiestnení šachovite. To znamená: mládenec – dievča, dievča – mládenec (spolu 8 - 10 párov). Polovica mládencov mala pierka so stužkami na pravej, druhá polovica na ľavej strane čiapky- vždy na vonkajšej strane.¹²

BANÍCKY SPRIEVOD

Cieľom tohto sprievodu bolo oznamovať nastávajúci fašiang a zároveň pozývať obyvateľov vracajúcich sa z kostola na tradičnú fašiangovú zábavu. Pri tomto pozývaní sa ponúkali pohárikmi vína, za čo im mešťania zas položili

¹² JAKALOVÁ, L.: Tradičné banícke piesne z Novej Bane a okolia. s. 12.

finančnú odmenu (príspevok) na cínový tanier. Celou cestou pritom muzikanti hrali tradičný banícky pochod, len v prestávkach počas ponúkania hrali rôzne ľudové piesne. Sprievod sa tak len veľmi pomaly presúval na miesto určené k zábave, ktorá trvala do polnoci. Vstupné na ňu sa neplatilo. Preto to bola „darovaná nedeľa“.

V týždni pred hlavným fašiangom chodili mládenci po domoch pozývať podľa spomínaného, vopred dohodnutého zoznamu dievčatá, no i jednotlivých vzácných hostí na nasledujúci banícky fašiang. Ten trval tri dni – od nedele do utorku a oficiálne začal v nedeľu o 15. hodine. Mládež sa vtedy opäť zišla u pána tančmajstra, odkiaľ potom v sprievode pomalým krokom došla na miesto zábavy.

Traduje sa, že sa banícke zábavy pôvodne konávali v podzemných priestoroch baní. Postupne sa však presunuli na povrch, kde sa pre tento účel využívali dostupné prevádzkové budovy pri banských dielach alebo sa sťahovali priamo do mesta. V 16. - 17. storočí vraj pre tento účel slúžil mestský mlyn, neskôr pravdepodobne priestory mestskej krčmy.¹³ Od polovice 19. storočia sa však tradičné zábavy konávali v priestoroch budovy patriacej spolku Kasíno.

Po príchode do miestnosti určenej pre priebeh zábavy si mládenci zložili z hláv čiapky a uložili ich na stôl tančmajstra. Následne vítali prichádzajúcich hostí a uvádzali ich k tančmajstrovi. Ten ich osobne privítal a ponúkol pripraveným vínom, za ktoré radní páni a významnejší hostia položili dobrovoľné množstvo peňazí na cínový tanier. Zhromaždená spoločnosť mala potom dostatok času na družné debaty či zoznamovanie sa, keďže otvárací tanec začínal zvyčajne až okolo 18. - 19. hodiny.

Pri otváracom tanci sa mládenci v baníckej uniforme postavili so svojimi partnerkami do dvoch radov a tancovali dvojkrovový čardáš, tzv. lašút, ktorý bol určený len pre tento účel a už sa viac neopakoval. Po ňom zábava pokračovala bežnými dobovými tancami.¹⁴

Okolo 22. hodine vyhlásil „starší“ mládenec tzv. zavdávaný tanec, ktorý bol jedným z vrcholov večera. Všetci účinkujúci mládenci sa postavili do radu s čiapkami na hlavách a pred nich si stal „starší“ mládenec. Pri prvých tónoch hudby si dal ruky v bok a začal sám tancovať po sále, pričom si pozorne premeriaval prítomné dievčatá. Tá, ktorú následne ako prvú vyzval do tanca, bola pokladaná za najkrajšiu, najváženejšiu a často aj za najbohatšiu z prítomných dievčat. Následne musela venovať mládencovi zlatý prsteň a pred tančmajstra zas na cínový tanier položiť ľubovoľnú sumu peňazí. Samozrejme, jej výška bola otázkou prestíže samotného dievčaťa a jej rodiny.¹⁵

¹³ BOČEK, F.: „Artikule“ novobanských fašiangových baníckych tanečných poriadkov. Rukopis v knižnici Pohronského múzea.

¹⁴ JAKALOVÁ, L.: Tradičné banícke piesne z Novej Bane a okolia. s. 13.

¹⁵ HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. s. 33.

To potom v presne určenej poradí postupne tancovalo so všetkými prítomnými mládenkami a tí s ostatnými dievčatami a ženami. Tento tanec tak zaistoval, že si na zábave zatancujú všetky prítomné dievčatá a ženy bez rozdielu. Z tohto dôvodu sa zvykol zopakovať ešte i nad ráno.¹⁶

Po tomto tanci sa až do polnoci tancovali čardáše, polky, mazurky či ďalšie dobové tance. V každý deň banického fašiangu vždy o polnoci nasledovalo pohostenie v podobe tzv. „roštungu“, čo znamenalo, že každá z matiek zúčastnených dievok doniesla v batôžku nejaké jedlo - mäso, slaninu, kapustu, koláče, pampúšky... A prítomní sa na nich spoločne hostili.¹⁷ Potom sa mohlo ísť zas tancovať. Nasledoval totiž šatkový tanec, ktorý je nám známy ešte i dnes. Mládenec tancoval so šatkou v tanečnom kruhu a prehodením šatky okolo šije dievčaťa zvolil si ju do kruhu tancovať s ním. Po pár taktoch si obaja kľakli oproti sebe na rozprestretú šatku a pobožkali sa. Mládenec sa potom zaradil do kruhu a vo vyberaní pokračovalo zas dievča.¹⁸ Po tomto tanci pokračovala zábava až do rána.

Ďalší deň fašiangu – pondelok začínal podobne fašiangovým sprievodom od domu tančmajstra až na určené miesto zábavy, lenže okrem hudby a banickej mládeže v ňom kráčali už aj „maškary“- ostatní fašiangovníci oblečení v maskách. Pre pondelňajšiu zábavu boli typické tance: dievčenský hajnál, špendlíkový tanec a rámsky tanec.

Pri dievčenskom hajnály sa mládenci postavili do dvoch radov a chytením sa hore za ruky utvorili akýsi tunel, cez ktorý museli v určenom poradí vždy dve a dve dievčatá pretančovať až ku stolu tančmajstra. Tu ich potom „starší“ mládenec ponúkol vínom a oni položili na cínový tanier peniaze, ktoré mali symbolizovať vstupné za tieto tri dni. Potom „prvá“ dievčina vyvolená v prvý deň v zavádzacom tanci nasledovaná postupne ďalšími dievčatami prebrali úlohu mládenčov a samé si vyberali tanečníkov, až postupne tancovali všetci prítomní.¹⁹

Podstatou špendlíkového tanca bolo nájsť špendlík, ktorý si jeden mládenec zapichol zvyčajne na chúlостivé miesto a vybrané dievča malo neľahkú úlohu najskôr v tanci vôbec nájsť správneho chlapca a potom za navádzania a posmeškov ostatných aj spomínaný špendlík.

Rámsky tanec pravdepodobne vychádzal zo starodávnych nemeckých tancov. Tancoval sa so symbolmi banického poriadku - s kladivkom, železkom a s „rámom“ v čardášovom rytme. Každý pár mohol pod týmito znakmi tancovať len raz a to v poradí, aké predtančoval „starší“ mládenec. Prísne na to dohliadal tančmajster. Ak si toto poradie zmýlili, platili pokutu.²⁰

¹⁶ JAKALOVÁ, L.: Tradičné banické piesne z Novej Bane a okolia. s. 31.

¹⁷ JAKALOVÁ, L.: Tradičné banické piesne z Novej Bane a okolia. s. 33.

¹⁸ JAKALOVÁ, L.: Tradičné banické piesne z Novej Bane a okolia. s. 14.

¹⁹ JAKALOVÁ, L.: Tradičné banické piesne z Novej Bane a okolia. s. 32.

²⁰ HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly banickej mládeže v Novej Bani. s. 40.

Posledný deň fašiangu - utorok tiež začínal sprievodom. Mládenci však už mali na klobúku belasú stužku a na znak smútku oblečené čierne nohavice. Zábava prebiehala takmer rovnako. Zas sa tancoval zavdávací tanec, hajnál, čardáše, polky či mazurky... Po 21. hodine zasadal akýsi „súdny tribunál“ skladajúci sa z troch členov. Do miestnosti sa priniesol veľký prikrytý kôš obsahujúci predmety, ktoré dievčatám mládenci pobrali v „darovanú nedeľu“. Jeden z mládencov na seba prebral úlohu žalobcu, postupne vyberal z koša jednotlivé veci a pýtal sa tribunálu, čo stoja (akú majú hodnotu). Ten následne určil cenu, za akú sa majú ich majiteľke vrátiť. Žalobca po vynesení rozsudku „akože náhodne“, vytiahol predmet z koša a jeho majiteľka potom musela splniť danú úlohu. Toto spoločné divadlo malo slúžiť predovšetkým pre pobavenie prítomných hostí, keďže cena za znovu získanie predmetu bola nielen finančná, ale často tiež v podobe vtipných tancov, niekoho bozku či poskakovania na jednej nohe...²¹ Potom sa opäť tancovalo až do polnoci, ktorou fašiangy vrcholili. Nasledovalo totiž pochovávanie basy. Odchádzalo ňou obdobie zábavy a nasledovalo prísne obdobie pôstu.

Pochovávanie basy je jedným z mála zvykov, ktoré z fašiangových zvyklostí pretrvali, a preto je nám známe ešte i dnes. Basa sa položila na dve stoličky a prikryla čiernym súknom. Potom prítomní v tichosti očakávali príchod „farára“, za ktorého bol prezlečený nejaký z Novobančanov obdarený značným hereckým talentom. Ten sa za asistencie dvoch prezlečených „miništrantov“, „organistu“ a „plačiek“ dramaticky rozlúčil s basou, pričom vo svojej kázni neobišiel ani vtipné príhody, či anekdoty, ktoré sa stali počas roka. V mene pochovávajúcej basy sa zas lúčil spevavým prednesom organista, za pomoci dvoch-troch spevákov. Úloha farára a organistu sa veľmi často udržovala v rodinách a celé generácie sa dedila prakticky z otca na syna. Po rozlúčke všetci prítomní obišli basu (rozlúčiť sa) a hádzali do nej peniaze. Týmto úkonom fašiangy definitívne skončili.²²

Organizujúci mládenci potom odprevadili domov dievčence a pána tancmajstra. Pozorne si prerátali všetky príjmy, ktoré nadobudli počas fašiangových úkonov, a ktoré predstavovali hlavný kapitál pre usporiadanie budúcoročných fašiangov.

Ako už bolo spomenuté, dochované banícke artikuly obsahujú celkovo 16 bodov. Pre lepšiu názornosť stručne uvedieme aspoň niektoré najzaujímavejšie pravidlá z nich.²³

Hneď úvodný artikul vyzýva, aby sa všetci mládenci a devy pridržiavali Božieho slova, nemeškali na kázeň a hlavne dodržiavali katechizmus. Mali tiež žiť mravne, príkladne, v čistote, správať sa vlúdne, spravodlivo a viesť bohabojný a spokojný život.

²¹ HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. s. 41.

²² JAKALOVÁ, L.: Tradičné banícke piesne z Novej Bane a okolia. s. 34.

²³ „Banícke Artikule Fašiangové“, predmet v zbierkach Pohronského múzea.

Štvrtý artikul káže, že treba na zábavu pozvať všetky poctivé dievčatá bez ohľadu na ich majetok. Každá sa má prejavovať česť a žiadna nemá doma ostať ani byť zanedbávaná v tanci. Ak nejaký mládenec napr. pri tanci ohrdol dievčinu, mal sa pokutovať 4 žajdlami vína. Tiež dievčatá sa mali správať tak, aby žiadneho mládencu či ženáča neohrdli, pretože ak by sa tak stalo, dotyčné dievča nemalo byť po celý rok nikým vyzvané k tancu. Po tanečnej zábave mali mládenci panny poctivo domov odprevadiť a zároveň za výtržnosti či hulákanie po ulici bez milosti pokutovaní byť.

Pozoruhodný je tiež artikul číslo 12: *„Pretože v tento čas veľmi zlá obyčaj panuje, že pri rámskom tanci už takmer i valašský tancovať sa opovažujú, preto že niektorí z mláďencov, ako tiež i haviarov v tanci nohy prekrižujú, alebo z poriadku na bok vystupujú, taktiež pri rámskom tanci, alebo Špringli výskajú, škriekajú a na zem nohami búchajú a tak svoj tanec vykonávať chcú; ten ktorý v týchto chybách pristihnutý bude, nech je kto chce, ma dvomi žajdlami vína neomylné strestaný byť.“*²⁴

Mládež sa mala správať slušne a úctivo (hlavne k členom mestskej rady), vyhýbať sa roztržkám, bitkám, prílišnému pitiu, v tanci si partnerov nepreberať, ale tancovať so všetkými rovnako. So symbolmi baníctva tiež museli tancovať úctivo. Za neslušné sa tiež pokladalo, ak mládenec opustil tanečné kolo a sadol si skôr, než dohrala hudba, alebo sa celú noc venoval len svojej vyvolenej a ostatné zanedbával, či tancoval s dievčaťom tak, „že mu sukne lietali“. Za akékoľvek porušenie mal tančmajster právo nielen udeliť pokutu, ale dokonca vyhodiť mládencu zo zábavy.

Tradičný fašiang sa organizoval až do zavretia baní a zastavenia ťažby v roku 1887. Po tomto prelome sa banícky poriadok nacvičoval čoraz sporadickejšie. Nacvičený bol napríklad v rokoch 1927, 1930, 1933, 1938, 1945, naposledy v roku 1970. V súčasnosti sa o obnovu tejto tradície snaží FS Háj.

**DOBOVÁ
FOTOGRAFIA
ČLENOV
BANÍCKEHO
SPRIEVODU
Z 30. ROKOV
20. STOROČIA**

²⁴ „Banícke Artikule Fašiangové“, predmet v zbierkach Pohronského múzea.

Zoznam použitých prameňov a literatúry

„Banícke Artikule Fašiangové“, predmet v zbierkach Pohronského múzea

BOČEK, F.: „Artikule“ novobanských fašiangových baníckych tanečných poriadkov. Rukopis v knižnici Pohronského múzea, 1961

HINDICKÝ, J.: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. 1. vyd. Martin : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1970. 69 s.

JAKALOVÁ, L.: Tradičné banícke piesne z Novej Bane a okolia. Diplomová práca, 1969

Autori fotografií:

Z archívu Pohronského múzea

Autor:

Mgr. Hana Zduchová

zduchova.pm@gmail.com

Pohronské múzeum

Bernolákova 20/2

968 01 Nová Baňa

JAZYKOVÁ A SPOLOČENSKÁ HODNOTA *KNIHY* *KROMRICHTRV*

PROF. PHDR. PAVOL ŽIGO, CSC.

Annotation

The contribution contains a historical-linguistic and cultural-social characterization of the manuscript monument "Kniha kromrichtrov" from the collections of the Central Slovak mining town of Nová Baňa. The author focuses on Slovak linguistic features and the multilingual – Czech, German, and Latin – influences on the genres of public communication before the first codification of the Slovak literary language. Through the interpretation of numerous linguistic elements, he highlights the functioning of cultural pre-literary forms of the Slovak language before its codification.

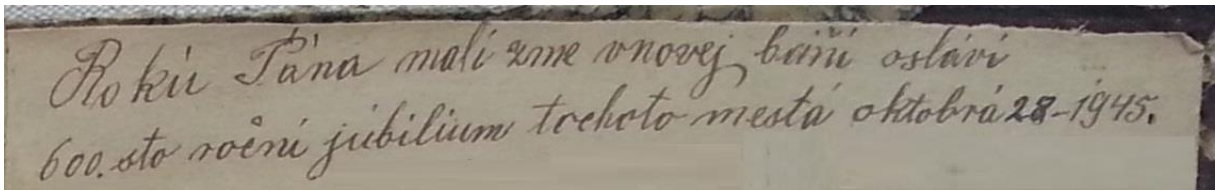
Jedným z hodnotných muzeálnych artefaktov Pohronského múzea v Novej Bani je súhrn baníckych artikúl, ktoré sú prepisom pôvodného nemeckého textu s uvedením paralelného prekladu do kultúrnej predpisovnej slovenčiny. Podľa datovania na titulnom liste ide o zápisy z roku 1789 s niekoľkými neskoršími súpismi skromného majetku novobanského baníckeho bratstva a s biografickými poznámkami z neskorších rokov. Rozsahom nevelká pamiatka je známa aj pod názvom *Kniha kromrichtrov*, pravdepodobne aj preto, že okrem artikúl, ktorých obsah tvorí poriadok spoločenského správania, sú v pamiatke krátke záznamy o činnosti miestneho baníckeho bratstva. Písomná pamiatka má 48 strán formátu 21 x 27 cm a viazaná je v poloplátenej väzbe.

Pojem *kromrichter* je nemeckou nárečovou podobou slova *krámrichter*, ktoré Historický slovník slovenského jazyka (Historický slovník slovenského jazyka, 1992, s. 129) charakterizuje ako slovo prevzaté z nemčiny a používané aj v slovenskom jazykovom prostredí vo význame „volený predstavený baníckeho bratstva“, resp. „zástupca baníkov pred vrchnosťou“. Pretože predmetom našej jazykovej interpretácie sú jednotlivé artikuly, tvoriace hlavnú časť pamiatky, pracovne budeme v našom príspevku používať termín *Kniha artikúl*. Novobanská *Kniha artikúl* je prepisom staršieho východiskového textu, ktorý vznikol pôvodne v nemčine v 17. storočí. Na väzbe rukopisnej knihy je umiestnený farebný nápis *Artykule* a tradičné banícke insígnie, hlavný obsah pamiatky tvorí prepis tanečného poriadku pochádzajúceho z r. 1676 (detail obálky pozri Obr. 1).

OBR. 1 VÄZBA NOVOBANSKÝCH ARTIKÚL S BANÍCKYMI INSÍGNIAMI.

Posledné záznamy v pamiatke sú späté s obdobím medzi rokmi 1838 až 1956, záznam z roku 1945 na predposlednej strane odkazuje na oslavy 600. výročia prvej písomnej správy o Novej Bani.

OBR. 2 ZÁPIS O OSLAVÁCH ŠEŠTSTÉHO VÝROČIA PRVEJ PÍ SOMNEJ SPRÁVY O NOVEJ BANI: ROKÚ PÁNA MALI ZME V NOVEJ BAŇI OSLAVI 600. STO ROČNÍ JUBILIUM TOCHOTO MESTÁ OKTOBRÁ 28-1945.

Knihe artikúl v minulosti – priamo či nepriamo – venovali pozornosť viacerí bádatelia. Popularizačné opisy pamiatky uverejnil Jozef Hindický (Hindický 1967, s. 135 – 152) a jeho zásluhou vyšla aj samostatná a vtedajšiemu stupňu poznania a popularizačnému zámeru adekvátne charakteristika pamiatky (Hindický 1970, 67 s.). Baníckej terminológii, ktorá bezprostredne nesúvisí s novobanskou Knihou artikúl, venovali pozornosť jazykovedci Vincent Blanár (Blanár 1961, 360 s.), Štefan Tó bik (Tó bik 1962, s. 80 – 157), František Gregor (Gregor 1975, s. 277 – 292). Cieľene sa formálnej stránke tejto pamiatky venoval jazykovedec Konštantín Palkovič (Palkovič 1977, s. 274 – 280), na podujatí Argenti fodina v roku 2011 sme všeobecne baníckej terminológii z predpisovného obdobia slovenčiny

venovali samostatnú pozornosť (Žigo 2011, s. 152 – 157). Na pozadí tohto staršieho príspevku sme sa jazykovej stránke pamiatky venovali v rámci ďalšieho podujatia Argenti fodina v roku 2020 príspevkom *Kultúrne varianty jazyka v Knihe kromrichtrov* (Žigo 2021, s. 111 – 115). Z prác historikov, ktoré mali historiografické väzby na banícku problematiku stredoslovenských banských miest, treba uviesť dnes už klasické historiografické práce Petra Ratkoša (Ratkoš 1951, s. 161 – 165) a Jozefa Vozára (Vozár 1967, s. 117 – 133, Vozár 1970, s. 201 – 219, Vozár 1971, s. 161 – 167). S odstupom času sme sa rozhodli venovať Knihe artikúl tento príspevok, ktorým chceme v prvom rade upozorniť na viaceré jazykové vrstvy, ktoré pamiatka odráža, t. j. na jazyk ako súčasť kultúrno-spoločenského fenoménu pohronskej baníckej oblasti. Cieľom našej jazykovej interpretácie pamiatky je poukázať na povahu verejných prejavov, ktoré vznikli pôsobením viacerých spoločenských a jazykových fenoménov v konkrétnom pohronskom baníckom prostredí. Vychádzame z originálu, resp. jeho fotokópií pôvodnej rukopisnej podoby pamiatky, nachádzajúcej sa v depozite Pohronského múzea v Novej Bani¹.

Jazykovú stránku Knihy artikúl možno hodnotiť z viacerých hľadísk. V jej grafickej podobe sa zachovalo množstvo prvkov, svedčiacich o viacerých kultúrnych vrstvách, ktoré ovplyvnili nielen podobu pamiatky, ale svedčia aj o rozsiahlom spoločenskom, sociálnom, kultúrnom a jazykovom vývine v stredoslovenských banských mestách. V Knihe artikúl sa zachovávajú tradičné grafické prvky z predspisovného obdobia slovenčiny: označovanie hlásky v písmenom dvojité *w*: *dwa*, *wedle*, písmenom *g* sa označuje hláska *j*: *gest*, *gestli*, v cudzích slovách s výskytom hlásky *g* sa písmenom *g* označuje hláska *g*: *Magistrát*, *Regule*². Znakmi biblickej češtiny, ktorá je ustálenou podobou jazyka evanjelického prekladu Biblie českými protestantmi z konca 16. storočia, sporadické označovanie dlhého *í* grafémou *j* a zapisovanie hlásky *i* písmenom tvrdé *y* po sykavkách (úžinových a polozáverových spoluhláskach, t. j. *c*, *č*, *s*, *š*, *z*, *ž*): *Mladency*, *negwissyho*, *se swečy*, odkiaľ tento úzus sporadicky prenikal aj do pravopisu pôvodnej hlásky *i* po ostatných mäkkých spoluhláskach (*w/pokogy*). Podľa tradície z predspisovného obdobia sa bodkami nad písmenami *c*, *z* označovali hlásky *č*, *ž*. Z nemčiny, ktorá pod vplyvom nemeckej baníckej kolonizácie ovplyvnila jazyk slovenských banských miest, sa v písárskej tradícii uplatnilo aj písanie podstatných mien veľkým začiatočným písmenom (*Običag*, *Mlâdenec*) a od konca 18. storočia sa toto pravidlo stalo aj súčasťou prvej kodifikácie spisovnej slovenčiny Antona Bernoláka (1787, resp. 1790). O výraznom vplyve Bernolákovej kodifikácie na celkovú

¹ Za poskytnutie obrazového materiálu ďakujeme p. Mgr. et Bc. Kataríne Stredákovej, vedúcej odborného úseku a kurátorky Pohronského múzea v Novej Bani.

² V slovenčine sa pôvodná hláska *g* v 12. storočí zmenila na hlásku *h*: *glava* > *hlava*, *jego* > *jeho*, *sneg* > *sneh*. Hláska *g* sa v slovách slovanského pôvodu zachovala len v skupine *zg* (napr. *rázga*, *brýzgať*) a v zvukomalebných (onomatopoických) slovách (*vízgať*, *grgať*).

jazykovú stránku Knihy artikúl nemožno hovoriť najmä preto, že vplyv západoslovenskej kultúrnej oblasti na stredoslovenské banské mestá nebol taký výrazný, aby ovplyvnil celkovú jazykovú stránku komunikácie. Navyše pamiatka vznikla len dva roky po Bernolákovej kodifikácii a na pozadí kultúrnej a jazykovej tradície stredoslovenských banských miest tu nemožno predpokladať striktné uplatnenie prvej kodifikácie. V prípade písania veľkých písmen ide v Knihe artikúl skôr o predpisovný úzus, ktorý do nej sporadicky prenikal a ovplyvnil aj iné slovné druhy – prídavné mená a slovesá (*Laskawe, Pilnegsse, Bude*). Na predpisovnú tradíciu pamiatky poukazujú aj prvky zložkového pravopisu – zapisovanie hlásky *š* v podobe *ss* (*ssaty, starssich*). Na mäkkých spoluhláskach *d', t', ñ* sa osobitne neoznačuje mäkkosť (*hodnost, Messtanom, Ohen*) a tento prvok možno vnímať dvojako – ako dôsledok vonkajšieho vplyvu nemčiny na pôvodný slovenský jazykový základ, ale – s menším predpokladom – aj ako nestabilizovanú podobu pravopisu pred uzákonením spisovnej slovenčiny. Ako je známe, nemčina nerozlišuje tvrdé a mäkké spoluhlásky a týmto javom – zánikom mäkkých spoluhlások – ovplyvnila aj jazyk stredoslovenských banských miest a ich okolia. Dokazujú to zápisy, v ktorých akoby písmeno tvrdé *y* naznačovalo tvrdú výslovnosť predchádzajúcej spoluhlásky: *dety, Roztržitosty, neny, any* (tvrdé *y* sa na rozdiel od tejto tendencie objavuje aj po tvrdej a po obojakej spoluhláske: *richtarowy, wedle zásluhy, mnohý, osmy, Panenky*, ale v rovnakých pozíciách sa vyskytujú podoby s mäkkým *i*: *nepochibne, abi, kdiž*, čo potvrdzuje neustálenosť pravopisu). Písanie predložiek spolu zo slovom je tak isto späté s predpisovnou tradíciou (*skterehe, ktomu, zapokutu, bezmesskany*).

Okrem týchto znakov je text svedectvom kultúrnej gramotnosti a poznania cudzích jazykov, najmä pri dodržiavaní pôvodného pravopisu v slovách nemeckého pôvodu (*Tanz, Magster, Aertl*) a v slovách latinského pôvodu (*Director, Articulu, Taxu, Relatiu*). Prirodzenosť domáceho – slovenského jazykového prostredia, ktoré bolo súčasťou kultúrnych predpisovných útvarov, dokazujú typické hláskoslovné podoby – rozdiely medzi výskytom hlásky *e* po mäkkej spoluhláske v slovenských podobách oproti výskytom hlásky *a* v tých istých pozíciách v českých podobách (*držat, obracal, zadakowaty, običag, zločinca* / v češtine *držet, obracel, zadekowaty, običeg, zločince*). Tento jav sa vyskytuje súčasne s formami, ktoré sú dôkazom českého kultúrneho prostredia, z ktorého sa v pamiatke zachovali podoby *običegne, prehledel, wedle, se, od napoge, ponegprw, negmeneg*. Rovnako sa v texte vyskytli domáce, slovenské podoby s hláskou *u* (*guž, ku koncu*) oproti českým podobám s hláskou *i* (*giž, konci*), ale aj s hybridnými tvarmi typu *prehladagice* (bez stôp po českej hláske *ř*, českej prehláske *e* v základe *-hled-*, ale s českou hláskoslovnou podobou *-íce*; tvar *prehladagice* má tak celkovú hybridnú povahu). Historicky odlišný vývin samohláskového systému v jednotlivých areáloch s predpokladaným

výsledkom v dvojhĺáskach odrážajú variantné podoby s odlišnými výsledkami zmien zo 14. storočia *manir, ridil, wic, priteliski, peniz, swug, spusobem, k wuly* bez dvojhĺások v porovnaní so slovakizovanými podobami s výsledkom typických samohĺáskových zmien a ich výsledkov v podobách *budúce, prislúcha, predstúpil, múdrosti, hawgaruw, sposobem, swog*, ako aj hĺáskoslovné bohemizmy s predsunutou (protetickou) hĺáskou *j*: *gine, gisti, gim, gich*. Ojedinele sa v texte objavila aj podoba so západoslovenskou hĺáskoslovnou zmenou *ť > c* (odborne sa nazýva asibilácia: *procy*).

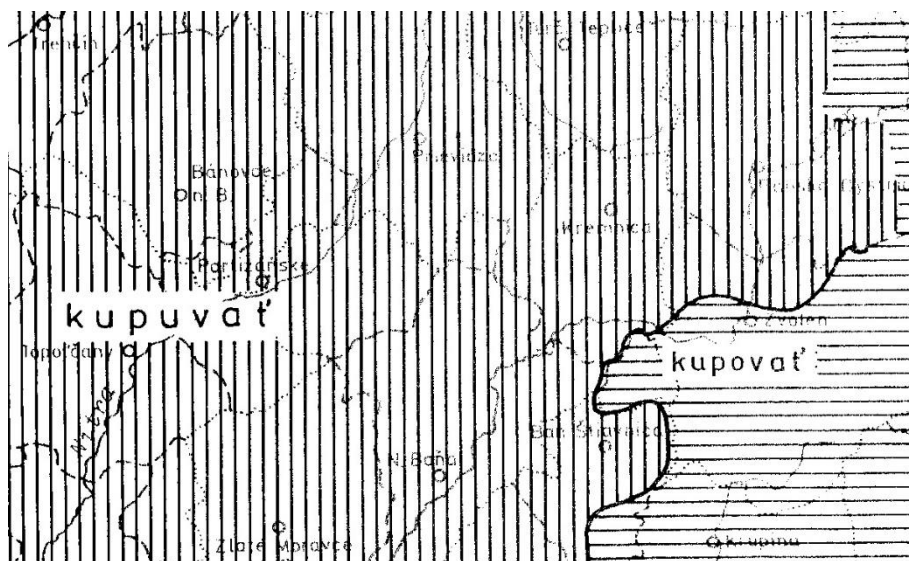
Samostatným problémovým okruhom jazykovej charakteristiky pamiatky je jej tvaroslovná stránka. Aj táto oblasť je svedectvom prirodzenej podoby jazyka vo verejnej komunikácii a zahrňuje množstvo – zo sociolingvistického hľadiska – zaujímavých prvkov. Okrem všeobecne rozšírených slovesných tvarov *magu, činga, neosožga, stoga* (s tradičným zapisovaním hĺásky *j* písmenom *g*) sa v texte zachovali areálovo diferencované tvary podstatných mien a sloviac: stredoslovenské nárečové formy druhého pádu jednotného čísla podstatných mien ženského rodu dnešného vzoru *ulica: do Novej Bani* (spisovne *do Novej Bane*), tvary tretej osoby množného čísla prítomného času sloviac: *chcegu, mosegu/musegu* vyskytujúce sa juhovýchodne od Trenčína v okolí Bánoviec a v ohraničenom areáli východne od Prievidze (pozri Obr. 3), podobne aj v 3. os. sg.: *potresce*.

OBR. 3 VÝSKYT TVAROV CHCEGU, MOSEGU/MUSEGU V NÁREČOVÝCH AREÁLOCH STREDOSLOVENSKÝCH BANSKÝCH MIEST (ATLAS SLOVENSKÉHO JAZYKA, ZV. 2, 1981, S. 238).

Vplyv kultúrnej západoslovenčiny dokazujú slovesné tvary minulého času typu *mohel, prehledel, pádel, strhnul, ohrdela, neohrdely*. Slovenskú jazykovú formu „domáceho“ prostredia, t. j. okolia Banskej Štiavnice, Novej Bane a okolia majú aj slovesné tvary s tematickou morféomou *-uva-*, napr.

tancuwali, predmenuwaneho, neprestupuwal. Vplyv centrálnej časti stredoslovenského jazykového základu dokazuje výskyt paralelných foriem s príponou *-ova-*: *nepredbehowal, nasstiwowati.*

**OBR. 4 ROZDIELNE AREÁLY S VÝSKYTOM TVAROV -OVAŤ / -UVAŤ
 PODĽA ATLASU SLOVENSKEHO JAZYKA, ZV. 2, S. 262.**

Dôkazom viacerých kultúrnych a jazykových tradícií je variantné používanie dlhých a krátkych tvarov prídavných mien v prísudkovej funkcii. Domácomu živému slovenskému jazykovému prostrediu sú vlastné dlhé tvary (*potrestaný bude, ma sstrofany bity, trestaný bude*), o kultúrnom vplyve češtiny svedčia krátke prísudkové tvary prídavných mien (*obžalowan bude, nalezen bude, nebude mu dowoleno*). Pôvodnú nemeckú východiskovú podobu textu dokazujú postponované zhodné prívlastky (*kassy obecneg, darunku teho, mládenec nektery*) a pozícia neurčitku na konci vety: *Kdiž mladency negaky poctiví tanec chcegu držaty, magu se wespolek k panu richtarowy a neb pred slawny magistrát ustanowit* (v tomto príklade je už evidentný vplyv slovenského jazykového vedomia, pretože v pôvodnej nemeckej vete bolo modálne sloveso (*chcegu*) na konci vety): *S teg príčiny slussna wec gest..., Slussna techdi wec gest...* Antepované (predsunuté) zhodné aj nezhodné prívlastky sú svedectvom klasického humanistického latinského slovosledu (*dobrich a statečných rodičuw ditky; stakowim articul predstupnikom, gine pobožných rodičuw ditky, wedle articulu poradne widany poradek a regule*).

Z obsahového hľadiska treba pripomenúť význam výchovnej a etickej stránky textu, ktorého cieľom je regulovať spoločenské správanie mládeže, v tomto prípade v baníckom prostredí. Upozornil na to pri výskume dejín tanečnej kultúry Stanislav Dúžek (Dúžek, 1982, s. 90) slovami: „Významnou pamiatkou zameranou prednostne na spôsoby správania sa mládeže v tanečnom živote mesta Novej Bane sú zápisy artikúl, Poriadku, čiže regúl baníckej mládeže z roku 1676“. Povahu živého domáceho jazyka

a kultúrneho prostredia dokazuje množstvo prirodzených, v okolí stredoslovenských banských miest typických hláskových podôb, tvaroslovných (gramatických) tvarov a okrem tejto jazykovednej charakteristiky treba zo súčasného hľadiska pripomenúť aj regulatívnu, spoločensky pragmatickú stránku textu a jeho výchovnú funkciu. Svedčí o tom obsah štvrtej kapitoly: ... *Mladency powolané Panny k Wečeru pri dni poctiwim spôsobem zase domů odprowaditi, gak se swecy a prislucha, po Ulicach ale gak guž običegne činga, nemagu Larmowati a škrečati.*“, „...*Kdo bi se ale toto opowažil činity, ten ma azresstem pokutowany bity. Pritrafilo bi se ale, že bi Mladenec nekteri Pannu pri zawdawany aneb w Tancy a naprotiwa zase Panna Mladenca Ohrdela a zapowrhla, a žaloba bi pred Pana Tanc Magstra prissla, takowy/ma zostru Pokutu, gakožto štirma žagtli Wina pokutowan bity, Panna ale, ktera toto predstupi, nema se druhim napríklad, prez celi Rok k žadnemu Tancu powolati.* Piatou kapitolou sa regulovala spoločenská povaha tanečných stretnutí a týkala sa mládencov, ktorí ...*gak dlúho Tanec trwa, oňi zeswogimy Milimi Tancugu a gine ponožnich Rodičuw Ditki a Pani opowrhugu tak že takowe prez Cely Tanec na Hambu a Posmech staty musegu: takowi, ktery wtomto nalezeny bude, skrz Pana Tan Magstra a druhim na Příklad, s sstiroch Žagdloch Wina potrestany bude.* Okrem tejto výchovnej stránky Articulus Ssesty poukazuje aj na remeselníku, banícku hrdosť a česť, ktorá sa prezentuje v spoločenskom tanci: *Kdyz se zbanskim Cimerem, gakožto zo Ssleglom a Aiznom tancuge, magu se Mladency, k tomu y Druhe hodne Osoby, gako tess y Remeselnicy w Ramskom Tanci tak držaty, aby žaden nech gest kdo chce, Ram neb Aertl zruky na Zem spadnuty nedopustil, ale ma se Ram zroztaženu Ruku, gah se slussy na Havgarsky Manir a Umelost, poradne na Hlavů držeti, ne ale gako nektery pred sebu na Prsach držat bičag magu.* Kniha artikúl z Novej Bane je svedectvom viacerých kultúrnych vrstiev, ktoré sa v multikultúrnom a multietnickom baníckom prostredí odrážali v jazykových prejavoch nielen hospodárskeho charakteru, ale aj v dokumentoch odrážajúcich spoločenskú a etickú stránku verejného života. Nejde tu len konkrétne o Novú Baňu, ale o skutočnosť, že takéto procesy kultivovania jazyka vo verejnej komunikácii boli vlastné aj ostatným banským mestám. V textoch uvedeného typu sa v plnej miere prejavili všetky základné znaky kultúrnych predpisovných útvarov: ich verejný charakter, čo znamená že boli určené širokému okruhu prijímateľov, ich nadnárečová povaha, t. j. tieto texty neobsahujú úzko ohraničené jazykové prvky, ale sú napísané jazykom zrozumiteľným za hranicami menších nárečových celkov a ich písomná podoba textom zabezpečovala nadčasovú povahu. Napriek rukopisnej povahe – text nevyšiel tlačou a aj napriek väčšiemu množstvu slov nedomáceho pôvodu a viacerým prvkom siahajúcim do predpisovného obdobia slovenského jazyka – sa zápisy okrem kultivovaného štýlu vyznačujú aj veľkým stupňom celkovej jazykovej kultúry, zodpovedajúcim dobe a prostrediu svojho vzniku

a svojmu poslaniu. Tradičné prvky predpisovného obdobia češtiny, formálne znaky nemeckého pôvodu pretrvávajúce v administratíve – písanie veľkých písmen, postavenie prívlastkov za slovom, ktorého význam rozvíjajú a klasický pravopis latinských pojmov sa zachovali v pamiatke obsahujúcej výrazné živé znaky slovenského kultúrneho jazykového prostredia. Vierohodnosť tejto podoby jazyka potvrdzuje Kniha artikúl práve tým, že má písomnú podobu. V prípade tlačených textov totiž do ich podoby zasahovali vydavatelia, prípadne redakcie a vydávané texty upravovali v duchu vydavateľských tradícií, ich úza. Viacjazyčné prostredie späté s množstvom multikultúrnych tradícií, prvky baníckej tradície a remesiel spätých s baníctvom treba vnímať aj ako súhrn stimulačných faktorov rozvoja a kultivovania jazyka. Inojazyčné prvky ovplyvňovali domácich, t. j. slovenských používateľov jazyka tým spôsobom, že sa obyvateľstvo v spoločenskej komunikácii stretalo s novými výrazmi, ktoré s ohľadom na zrozumiteľnosť komunikácie prevzalo, prípadne si ich adaptovalo, na druhej strane boli tieto prvky aj podnetom na rozvoj domáceho jazyka a využitie prostriedkov na tvorbu nových výrazov. Miera zastúpenia týchto prvkov vo verejnej aj súkromnej komunikácii a stupeň jazykovej kultúry záviseli od podielu domáceho a nedomáceho obyvateľstva v lokalitách. Písomné pamiatky menšieho rozsahu, k akým patrí aj novobanská Kniha artikúl, sú hodnotným zdrojom poznávania diferenciácie a rozvoja štýlov, slovnej zásoby, jazyka ako celku a jazykovej kultúry v konkrétnej dobe a v špecifickom sociálnom prostredí. Práve preto si rukopisné pamiatky menšieho rozsahu a regionálnej proveniencie zasluhujú fundovanú jazykovednú aj kultúrno-historickú interpretáciu.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Zo slovenskej historickej lexikológie. 1. vyd. Bratislava. Veda, vydavateľstvo SAV 1961. 335 s.

DÚŽEK, Stanislav: Slovenské ľudové tance. In *Studia Academica Slovaca*. Bratislava. Alfa 1982, s. 85 – 100.

GREGOR, František: Beiträge zur Geschichte der Fachtermini der Wassergewältigung im Bergwerk. In *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 21. Budapest. Akadémiai Kiadó 1975, s. 277 – 292.

HINDICKÝ, Jozef: Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani. 1. vyd. Banská Bystrica. Stredoslovenské vydavateľstvo 1970. 70 s.

HINDICKÝ, Jozef: Poriadok, čiže regule baníckej mládeže v Novej Bani. In NOVÁK, Jozef (ed.). *Zborník Slovenského banského múzea III*. Banská Štiavnica. Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica 1967, s. 135 – 152.

PALKOVIČ, Konštantín: Rukopis „baníckej knižky“ zo 17. – 18. storočia. In: *Slovenská reč*. Roč. 42. č. 3, s. 274 – 280.

RATKOŠ, Peter: Príspevok k dejinám banského práva a hutníctva na Slovensku. 1. vyd. Bratislava. Slovenská akadémia vied a umení 1951, 174 s.

TÓBIK, Štefan: Jazyk a terminológia starých slovenských písomných pamiatok výrobných sektorov. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. 1. časť. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1962, s. 80 – 157.

VOZÁR, Jozef: K tvorbe slovenskej odbornej baníckej a hutníckej terminológie. In NOVÁK, Jozef (ed.). Zborník Slovenského banského múzea V. Bratislava. Svépomoc 1970, s. 201 – 219.

VOZÁR, Jozef: Banícke názvoslovie v Novoveskej Hute. In NOVÁK, Ján (ed.). Zborník Slovenského banského múzea III. Banská Štiavnica. Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica 1967, s. 117 – 133.

VOZÁR, Jozef: Tri inštrukcie pre krámskych richtárov. In NOVÁK, Ján (ed.). Zborník Slovenského banského múzea VI. Banská Štiavnica. Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica 1971, s. 161 – 167.

ŽIGO, Pavol: Banícka slovná zásoba v predpisovnom období slovenského jazyka. In: Argenti fodina 2011. Zborník prednášok z medzinárodnej konferencie Argenti fodina 2011. Banská Štiavnica. Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica 2012, s. 152 – 157.

ŽIGO, Pavol: Kultúrne varianty jazyka v Knihe kromrichtrov = Kulturelle Varianten der Sprache im Buch der Kromrichter. In: Zborník prednášok z medzinárodnej konferencie Argenti fodina 2020. Banská Štiavnica. Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica 2021, s. 111 – 115.

Autori fotografií:

Z archívu Pohronského múzea

Atlas slovenského jazyka

Autor

prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

pavol.zigo53@gmail.com

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra

Panská 26

811 01 Bratislava

ZVÄZ STREDOSLOVENSKÝCH BANSKÝCH MIEST

MGR. BC. KATARÍNA STREDÁKOVÁ

Annotation

Association of Middle Slovak mining towns is characterized as natural social legal and economic union of seven towns: Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Kremnica, Nová Baňa, Ľubietová, Pukanec and Banská Belá.

Excellent cooperation among towns, especially in defence against Ottoman Empire, has been determined by their geographic location. Associated towns have provided to each other mutual financial and judicial assistance. As a union, they were mainly successful during claiming their rights towards nobility or royal officers.

Main aim of their cooperation were mining activities. Middle Slovak mining region was one of the richest part of monarchy thanks extraction of gold or silver ore.

Due to this reason the King Maximilian has issued the mining order especially for these towns. Later this order has been extended to whole monarchy.

The mining cities were property of Hungarian queens. They have received privileges as a whole union. Association of middle Slovak mining towns has been never officially recognized, but it has been acknowledged by Hungarian and imperial laws. And that fact made it unique.

Zväz stredoslovenských banských miest bol združením baníckych miest na území dnešného stredného Slovenska. Presný dátum ani rok vzniku Zväzu nepoznáme. Milan Šoka uvádza rok 1380.¹ Za prvý záznam o Zväze môžeme považovať zápis v mestskej knihe banskoštiavnickej a banskobystrickej o spoločnom riešení banského sporu z roku 1388. Kráľovský scansor (hlavný banský majster) Bernhardus a mestá Kremnica, Pukanec, Nová Baňa, Banská Bystrica a Ľubietová riešili spor medzi banskobystrickými ťažiarimi Petrom z Rábu a Petrom Sartorom.²

Členovia zväzu sú uvedení v privilegii kráľa Žigmunda Luxemburského vydaného v roku 1405 v Novej Bani adresovanom spoločenstvu banských miest. Toto nariadenie je dôležité, lebo označuje baníctvo v týchto mestách za slobodné. V listine sú zaznamenané tieto mestá: Kremnica (Kremnitz), Banská Štiavnica (Schemnitz), Banská Bystrica (Neusohl), Nová Baňa (Königsberg), Pukanec (Pukantz) a Ľubietová (Libeten). V roku 1466 sa k nim po osamostatnení od Banskej Štiavnice pripojila Banská Belá (Dilln). V 15. storočí sa do Zväzu stredoslovenských banských miest pokúšalo

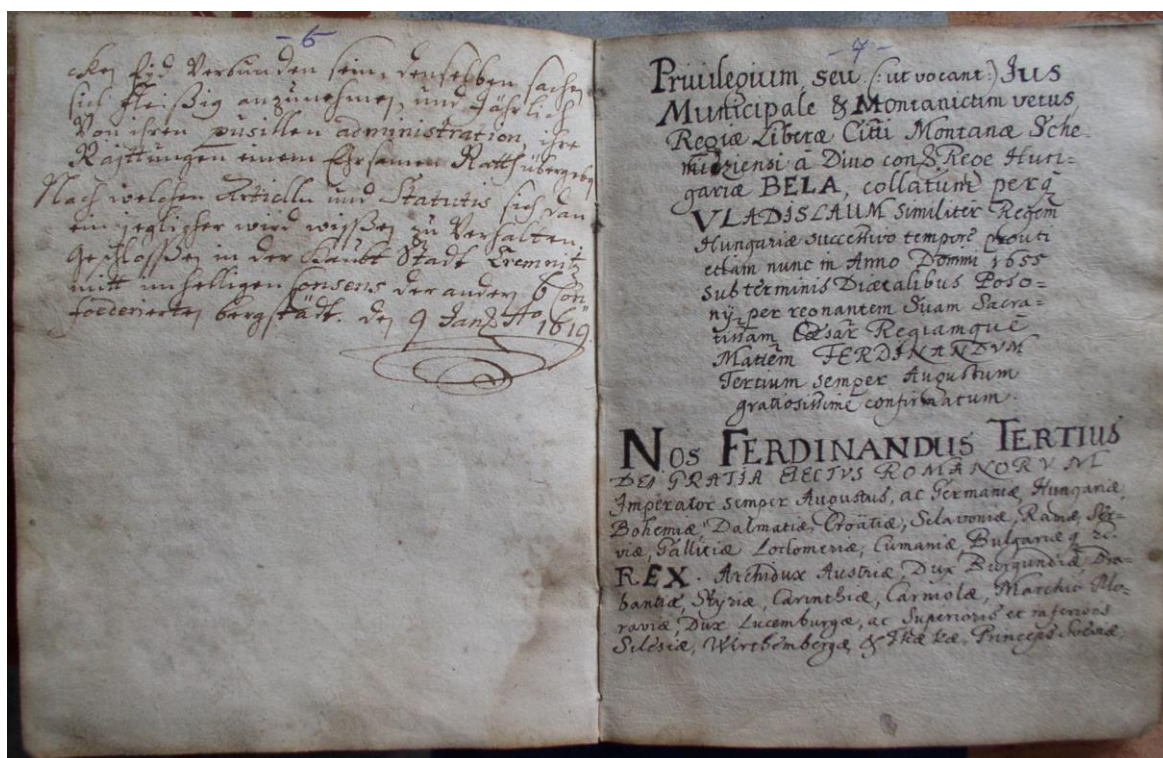
¹ Bystrický permon, b.m., b.r., b.v. Dostupné na internete:

<<http://www.permon.eu/7.html>>

² ZREBENÝ, Alexander et al. *Dejiny Novej Bane*. Martin: Osveta, 1986, s.53.

dostať aj Brezno, ale úspešné bolo až v 17. storočí. Rovnaký zámer mala aj Banská Hodruša, ktorá sa v 15. storočí niekoľkokrát neúspešne pokúšala osamostatniť od Banskej Štiavnice (1488, 1492, 1497).³

Po bitke pri Moháči (1526) a obsadení južnej časti Uhorska sa stretávajú aj s pomenovaním Zväz dolnouhorských banských miest (Die Niederungarische Bergstädte)⁴. Vznik tohto spočiatku neformálneho spoločenstva umožnili podobné životné pomery, rovnaké ciele a spoločné záujmy, ktoré sa im ľahšie obhajovali, keď vystupovali ako jeden celok. V prvom rade ich spájali banský element, ktorý výrazne podporovali panovníci. Banské mestá dostali aj rovnaké privilégia na svoju ochranu. Členovia Zväzu mali jednotné banské a mestské práva odvodené podľa banskoštiavnického.⁵

JURAMENBUCH, KNIHA MEŠTIANSKYCH A SLUŽOBNÝCH PRÍSĀH Z NOVEJ BANE (ZBIERKOVÝ FOND POHRONSKÉHO MÚZEA V NOVEJ BANI, PRÍRASTKOVÉ ČÍSLO 2016/0004.)

³ BOLERÁZSKY, Vojtech. Príspevky k dejinám Banskej Štiavnice. In GREGA, Vincent – VOZÁR, Jozef (ed.). *Banská Štiavnica*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1964, s.49-77.

⁴ Iné názvy Zväzu v rôznych listinách: Confoederatio septem civitatum montanarum; Confoederatum corpus montanarum civitatum; Res publica septem montanarum (civitatum); Libera res publica civitatum confoederatarum; Inferiores montanae civitates hungariae. Podľa: BOLERÁZSKY, Vojtech – VOZÁR, Jozef. Sväz stredoslovenských banských miest. In ALBERTY, Július (ed.). *Historický sborník kraja II*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 93.

⁵ Juramenbuch, Kniha meštianskych a služobných prísah z Novej Bane, Zberkový fond Pohronského múzea v Novej Bani, prírostkové číslo 2016/0004.

Mestá v právach mali zaručenú slobodu banského podnikania. Tiež sa v nich písalo, že baňa musí byť stále udržiavaná v prevádzke. Ak nie je, môže byť prepožičaná niekomu inému. Rovnako sa naložilo aj s opustenou baňou. Nachádzalo sa v nich aj riešenie v prípade sporu medzi dvoma banskými podnikateľmi či postup vymeriavania poľa, pri ktorom musel byť prítomný kompetentný banský majster a dvaja prisažní.⁶

Rovnako dôležité bolo aj mestské právo, ktoré zaručovalo napr. ochranu osobnej slobody, života a zdravia, súkromného majetku a domovej slobody, náboženstva a všetkého, čo s ním súviselo. Ochraňoval sa aj verejný pokoj, poriadok a správnosť mier a váh. Za porušenie hrozili tresty od vypovedania z mesta, pranierovania, uväznenia cez odťatie ruky až po hrdelné tresty upálením či sťatím. Bežné boli aj peňažné pokuty či rôzne napomenutia.⁷ Dôležitá bola, ako napovedá názov, geografická poloha miest. Banské mestá spolupracovali aj pri obrane proti vonkajším a vnútorným nepriateľom, na ktorú vynakladali nemalé financie. Ochrannému účelu vynikajúco slúžili aj existujúce hrady, napr. Ľupča, Víglaš, Dobrá Niva, Revište, Šášov či Zvolen. Museli sa brániť najmä proti Turkom, ktorí prejavili záujem o ich bohatstvo. Najskôr išlo len o finančnú pomoc na boj proti nim, neskôr, po páde Filákov, sa museli aj samé brániť. Obranu zjednotili na príkaz Maximiliána, ktorý ich žiadal, aby všetko svoje vojsko poskytl pod velenie Jána Balašu, vymenovaného za kapitána banských oblastí. Kvôli zlej situácii nakoniec poskytl iba strelcov. Pri bitke pri Sečanoch (1562) padlo v boji približne 1000 mužov z banských miest, ktorí tvorili vojenskú elitu. Týmto sa výrazne naštrbila ich obrana. V roku 1564 na základe tejto skutočnosti na porade veliteľa banského dištriktu s kapitánmi hradných posádok vypracovali vojenský poriadok, ktorý mal zabrániť nečakaným tureckým útokom. Išlo o systém strážnych veží, vartoviek, ktoré ohňom dávali signál o pohybe nepriateľa. Tiež budovali mestské opevnenia s bránami a udržiavali v mestách stálu vojenskú posádku. Rozhodli sa aj koľko drábov vystroja na obranu pohraničných oblastí – v Sečanoch, Modrom Kameni, Krupine a vo Zvolene. Vypracovaný vojenský poriadok určoval ako mali byť zmobilizovaní baníci i mešťania na obranu mesta. Zároveň ich systematicky pripravoval na prípadný útok. Zástupcovia Zväzu rokovali na sneme, aby hlavnú ťarchu obrany niesol štát: baníci totiž nie sú navyknutí narábať so zbraňami a tým, že bojujú, výrazne klesá ťažba, t. j. klesá zisk.⁸

⁶ TAPANI PIIRAINEN, Ilpo. Banské právo Kremnice a jeho vzťahy k ostatným banským právam v strednej Európe. In NOVÁK, Ján (ed.) *Kremnica. Zborník z prednášok z medzinárodného sympózia pri príležitosti 500. výročia kodifikácie banského práva v Kremnici 17.-19. novembra 1992*. Martin: Gradus, 1992, s. 43-54.

⁷ BOLERÁZSKY, ref. 3, s.49-77.

⁸ BOLERÁZSKY, Vojtech – VOZÁR, Jozef. Sväz stredoslovenských banských miest. In ALBERTY, Július (ed.) *Historický sborník kraja II*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1965, s. 113-114.

Turecké nebezpečenstvo ohrozilo celú ťažbu, nakoľko schopných mužov odvedli do boja. Z miest trvalého ohrozenia dokonca odchádzali bohatí mešťania, ktorí predávali svoj majetok.⁹ Počas hospodárskeho úpadku odišlo z banských miest približne 2000 baníkov. Mestá sa snažili udržať cenovú hladinu tovaru, aby bol dostatok, lenže narazili na odpor. Feudáli začali zastavovať kupcov a odkupovali od nich tovar. Následne ho predávali v mestách, samozrejme, s umelo zvýšenými cenami. Od poddaných, uhliarov a drevorubačov vyberali nezákonne dane. Mestá sa sťažovali na uhorskom sneme a dokonca až u kráľa.¹⁰

Obranu museli stredoslovenské mestá financovať samé, čo ich veľmi vyčerpávalo. Pomoc od kráľa dostávali veľmi malú, ak nejakú. K rozvoju neprispeli ani protihabsburské povstania, ktoré pohltili množstvo financií, najmä na najímanie či zásobovanie žoldnierov. Štefanovi Bočkajovi mestá poslali aj čestný dar, ale ako celok ich nezískal. Ostali verné cisárovi. Ku Gabrielovi Betlenovi sa pridali až po hrozbách. Počas protihabsburských povstaní bolo hlavnou náplňou miest udržať taký stav, aby ochránili bane a banské zariadenia, mohli nerušene ťažiť a prinášať zisk. Menšie mestá ako aj Nová Baňa boli často nútené žiadať podporu od tých väčších, najmä Banskej Štiavnice. Rôzne druhy daní vyberali naraz cisársky dvor i povstalci. Mestá ich platili z finančných rezerv alebo ich riešili cez pôžičky. Zdroje často nachádzali u svojich obyvateľov, na rozdiel od iných miest, ktoré si museli požičiavať od cirkevných feudálov a kláštorov.¹¹ Normálna ročná daň sa pohybovala okolo 100 zlatých florénov.¹² Vojnové stavy boli veľmi tvrdou ranou pre mestské hospodárstvo, lebo najvýnosnejšie zdroje museli predať alebo zálohovať. Nová Baňa kvôli zaplateniu daní i príspevkov na obranu musela dať do zálohu svoju poddanskú obec Brehy. V roku 1566 bola spoločná daň banských miest stanovená na 4000 zlatých, neskôr v roku 1582 až na 10 000 zlatých. Mestá zvykli žiadať o odpustenie časti dane alebo ju platili v niekoľkých splátkach. Prvá sa volala Auschnittsgeld.¹³

	Roky	Suma v zlatých	Suma v eurách
Nová Baňa	1566 - 1578	1 995	246 272, 77
Kremnica	1673 - 1697	151 103	18 652 908, 00

Tabuľka č.1. Vlastné spracovanie podľa zistených údajov.

⁹ BOLERÁZSKY, ref. 3, s.49-77.

¹⁰ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 99-100.

¹¹ ŠPIESZ, Anton. Stredoslovenské banské mestá na prelome 17. a 18. storočia. In NOVÁK, Ján (ed.) *Zborník Slovenského banského múzea VIII*. Banská Štiavnica: Slovenské banské múzeum, 1977, s. 199-204.

¹² RELKOVIČ, Néda. Újbánya bányászatának legrégebbi emlékei 1700-ig I.-III. (Najstaršie pamiatky novobanského baníctva do roku 1700). In *Bányászati és kohászati lapok*, Budapešť, 1944, roč. LXXVII, č.7, 8, 9, s. 104-111, s. 126-132, s. 142-147.

¹³ RELKOVIČ, Néda. A felsőmagyarországi hét alsó bányaváros legrégebbi közgyűlési jegyzőkönyvei (1561-1623) /Najstaršie protokoly siedmich banských miest (1561-1623)/. In *Századok*, 1913, ročník XLVII., č. 1, s. 518-591.

Vnútrotným nepriateľom banských miest boli feudáli z okolitých hradov, ktorí chceli rozšíriť svoje majetky na ich úkor a premeniť ich na poddanské mestečká. Ako príklad uvediem rod Dóciovcov, ktorý opakovane narúšal ich práva a útočil na ich majetky. Spory, ozbrojené strety a vzájomné spôsobovanie škôd na majetku, vrátane ničenia banských diel a ich technického vybavenia, ako aj rad sťažností banských miest na vyššie inštalácie je veľmi široká problematika. Pre zaujímavosť uvediem prípad z roku 1497. Dóciovcami vyprovokované banské mestá podnikli útok na ich majetky v Ladomeri a Žarnovici. Z Pukanca sa útoku zúčastnilo 7 mešťanov, z Kremnice 47, Banskej Štiavnice 85, z Banskej Belej 49 a Hodruše 38. Pobili sluhov a spôsobili škodu na majetku.¹⁴ Spor sa vyriešil až pred ostrihomskou kapitulou a banské mestá zaplatili Dóciovcom odškodné 1200 zlatých.¹⁵

K viditeľnému zlepšeniu a urovnaniu vzťahov medzi banskými mestami a Dóciovcami došlo až po roku 1535, keď sa o vec prostredníctvom svojich vyslancov osobne zaujímal panovník Ferdinand I. Ten už na poriadok v oblasti stredoslovenských banských miest poctivo dohliadal, o to viac po roku 1548, keď prešli pod jeho vlastníctvo.¹⁶

Reálnu hrozbu predstavovali aj vzbury zo strany samotných baníkov, ktorí boli nespokojní so svojím postavením. Baníci sa zväčša vzbúрили na jednom mieste. V rokoch 1525-26 ale došlo k povstaniu, ktoré zasiahlo celú oblasť stredoslovenských banských miest. Bolo také silné, že sa dokonca mestský patriciát spojil so šľachtou, aby ho potlačil. Baníci ostro protestovali voči vyplácaniu mzdy nehodnotnou mincou, sťažovali sa na problémy so zásobovaním, zvyšovaním cien a žiadali podporu v chorobe. Tieto nepokoje vyústili do povstania vo februári 1526.¹⁷

Svoje práva si musel Zväz ochraňovať aj pred úradníkmi banskej komory. Vznikali totiž rôzne prechmaty, ktoré odporovali mestským výsadám, najmä potom, ako Ferdinand I. podriadil banské mestá dolnorakúskej komore, čím ich vyčlenil spod právomocí uhorských orgánov. Územie tým pádom spravovali dvojkoľajne: mestské záležitosti podliehali Zväzu a následne palatínovi, banské spadali pod dolnorakúsku, neskôr dvorskú komoru a hlavného komorského grófa.¹⁸

Mestá boli poprepájané tiež vlastníckymi podielmi v oblasti banskej ťažby. Banskí podnikatelia mali svoje podiely a ekonomické záujmy nielen

¹⁴ ZAMBOJ, Ján. Baníctvo. In ZAMBOJ, Ján (ed.). *Pukanec*. Martin: Osveta, 1975, s.87-117.

¹⁵ WENZEL, Gustáv. *Boje dolnouhorských banských miest s Dóczyovcami z Veľkej Lúče 1494-1548*. Modra: Združenie na záchranu hradu Revište, Devin printing house, 2017, s.31-34.

¹⁶ ZDUCHOVÁ, Hana. Spory Novej Bane s Dóciovcami. In *Novobanské noviny*, 2015, ročník XXIV., č.11, s. 6.

¹⁷ RATKOŠ, Peter. *Povstanie baníkov na Slovensku 1525-1526*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1963, 340 s.

¹⁸ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 106-107.

v baniach nachádzajúcich sa na území svojho mesta, ale aj v podobných podnikoch iných miest. Mestá Zväzu boli vyňaté spod právomoci žúp, uhorských úradov a na 124 rokov (1424-1548) boli v držbe kráľovien. Kráľovné ich nevlastnili, ale iba užívali výnosy z nich. Spravovaním ich majetkov bol poverený zvolenský župan. Mestá platili tzv. zvolenskú daň ako príspevok k dôchodku kráľovnej. Prvou kráľovnou, ktorá mala v držbe banské mestá, bola manželka Žigmunda Luxemburského, Barbora (22.5.1424). Mestá dostala ako celok spolu so Zvolenským hradom. Ďalej manželka kráľa Albrechta Alžbeta, po nej Beatrix, manželka Mateja Korvína a manželka Vladislava II. Anna. Poslednou majiteľkou bola manželka Ľudovíta II. Mária, ktorá po smrti manžela riadila mestá z Bruselu. V roku 1548 ich vymenil a od 7. marca ich prevzal do vlastnej správy Ferdinand I. Habsburský.¹⁹

O bohatstve Zväzu stredoslovenských banských miest svedčí aj tá skutočnosť, že boli schopné požičiavať peniaze kráľom. V roku 1488 požičali Matejovi Korvínovi 5000 zlatých a v roku 1519 Vladislavovi II. 3000 zlatých.²⁰ Financie pre Zväz získavali z viacerých zdrojov: príspevky z členských miest, pokuty za priestupky voči Zväzu, výnosy z nehnuteľného majetku. Napr. v roku 1754 odkázal novobanský farár Michal Valovič Zväzu 8 kuxov (banský podiel) z Trojkráľovej štôlne (Dreikönig). Tieto prostriedky slúžili na Valovičove štipendium pre chudobných študentov.²¹

Spoločné výdavky boli určené na udržiavanie Zvolenského zámku – census regius a tiež sa delili podľa hospodárskeho stavu jednotlivých miest. Používali sa aj na úplatky vplyvným osobnostiam, napr. v roku 1565 Maximiliánovi 12 000 zlatých, Petrovi Révayovi, kráľovskému úradníkovi, 4 marky striebra, palatínovi 20 mariek. Preplácali sa aj výdavky za účasť na krajinských snemoch. Od 1. decembra 1582 platili úradníka pri uhorskej súdnej tabuli, tzv. sollicitátor. V 80. rokoch 16. storočia túto funkciu zastával Andrej Seidelius. Od roku 1600 banské mestá zastupoval Mikuláš Tarnovský, v rokoch 1618-1619 Jakub Selecký, doctor juris. Mali plat po 100, Selecký neskôr až 300 zlatých. Banské mestá si tiež od roku 1505 trvalo prenajímali dom v Budíne.²² Za hlavu Zväzu bola považovaná Kremnica, primaria civitas, ako to uvádza aj Ľudovít II. v listine z roku 1525.²³ Už kráľ Karol Róbert z nej urobil spoločné stredisko, kde sa odovzdávali všetky vyťažené kovy do mincovne, ktorá je jedným z najdlhšie fungujúcich podnikov na svete (1328 -)²⁴. Na základe jeho nariadenia mali byť v banských mestách postavené kráľovské alebo komorské domy, v ktorých sa nachádzala kráľovská váha. Ušetrili tak cestu do Kremnice.

¹⁹ JURKOVIČ, Emil. Banské mestá. In *Bystrický permon*, jún 2006, roč. IV., č. 2, s. 8-9.

²⁰ HAAS KIANIČKA, Daniel. *Kremnica mesto klenotov. I. zväzok. Od počiatkov do polovice 17. storočia*. Budmerice: Rak, 2014, s. 155.

²¹ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 102.

²² RELKOVIČ, ref.13, s. 518-591.

²³ HAAS KIANIČKA, ref. 20, s.154.

²⁴ <<http://www.mint.sk/onas.php>>

Vývoz rúd do zahraničia bol prísne zakázaný. Do Kremnice sa zvolávali schôdze banských miest, uchovával sa tu archív, Kremnica sprostredkúvala kráľovské nariadenia a organizovala súdnu stolicu. Na prerokovávanie spoločných záležitostí sa schádzali raz v jednom, inokedy v druhom meste, najčastejšie teda v Kremnici, ktorá považovala za svoje právo hostiť zasadania Zväzu. Schôdze sa konali v budovách komory, v mestskom dome a niekedy sa stalo, že sa konali pod holým nebom na námestí. Začínali zvyčajne skoro ráno – o piatej až siedmej hodine a trvali niekedy aj 2 až 4 dni. Konali sa za prítomnosti všetkých miest, inak boli neplatné. Na zasadanie sa zvolávalo tak, že vyslali poslov do troch hlavných miest (Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica) a odtiaľ sa pozvali ďalšie: Banská Štiavnica poslala posla do Ľubietovej a Pukanca a z Pukanca posol dorazil do Novej Bane. Zápisnice zo schôdzí začali spisovať až od roku 1561. Za nápadom založiť knihu zápisníc Zväzu stredoslovenských banských miest stojí rodák z Krahúľ Leonard Tievesch.²⁵ Zápis vyhotovoval notár a za námahu mu platili 1 uhorskú zlatku a odmenený bol aj pisár. Každé mesto na zasadnutiach zastupoval notár a jeden, alebo dvaja členovia mestskej rady.²⁶ V roku 1785 Novú Baňu zastupoval Franciscus Xaver Puchholc, banský sudca.²⁷ V hostiteľskom meste mali možnosť radní zúčastniť sa zasadania aj vo väčšom počte. Ak sa nemohli zástupcovia mesta dostaviť na rokovanie, najmä v zimných mesiacoch, museli sa ospravedlniť a požiadať susedné mesto o zastupovanie. Pri hlasovaniach sa v týchto prípadoch malo prikláňať k väčšine.²⁸ Stretnutia sa konali minimálne raz ročne, v prípade potreby aj viackrát, najmä na základe kráľovských alebo vojenských nariadení. Napr. v roku 1566 sa stretli 6 krát, v 1580 päťkrát a v roku 1569 dokonca 8 krát. Na zasadnutiach sa riešili politické, vojenské, hospodárske a sociálne otázky a určovali sa zásadné smernice pre spoločný postup. Váha uznesení bola zhodná s uzneseniami mestských rád. V roku 1505 riešili aj národnostný spor, do ktorého zasiahla kráľovná Anna. V liste žiadala, aby si mohol Martin Zalay kúpiť na námestí v Banskej Štiavnici dom. Podľa mestského práva sa tu nemohli usadiť príslušníci inej ako nemeckej národnosti.²⁹

Po roku 1559, keď sa v banských mestách oficiálne konštituovalo luteránske vierovyznanie, sa na zasadnutiach riešili aj náboženské otázky. Toto umiernené protestantské vyznanie bolo vypracované podľa vzoru

²⁵ ČIČAJ, Viliam. Kultúra v Kremnici do konca 18. storočia. In NOVÁK, Ján (ed.). *Kremnica. Zborník z prednášok z medzinárodného sympózia pri príležitosti 500. výročia kodifikácie banského práva v Kremnici 17.-19. novembra 1992*. Martin: Gradus, 1992, 253-368.

²⁶ JURKOVIČ, ref. 19, s. 8-9.

²⁷ Pozostalosť Ferdinanda Bočka (ďalej PFB), Knihnica Pohronského múzea v Novej Bani, rukopis, fascikel (ďalej fac.) 1, Dejiny mesta Novej Bane, časť 1.2 Archív mesta Novej Bane, s.1-16.

²⁸ JURKOVIČ, ref. 19, s. 8-9.

²⁹ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 104.

Pentapolitany a jeho obrana dostala meno Confessio Heptapolitana alebo Montana. Pozostávalo z 20 bodov týkajúcich sa viery napr. o vtelení Ježiša Krista, Božieho Syna, o správaní sa v kostole, práci, krste, sviatostiach, obradoch, oblečení v kostole a dokonca aj artikul o politických záležitostiach.³⁰ Autorom Confessia Montana je Ulrich Cubicularius-Kammerknecht, banskoštiavnický farár. Schôdze Zväzu sa stávali akými synodami, kedy po pozvaní duchovných sa riešili otázky uzatvárania manželstiev, voľby farárov a pod. Tiež určili právomoc a náplň činnosti seniora, ktorý bol na čele evanjelických duchovných.³¹ V roku 1612 zvolili za seniora Pavla Lenciusa.³²

Zväz stredoslovenských banských miest mal významné postavenie, o čom svedčí skutočnosť, že banský poriadok vydaný Maximiliánom II. v roku 1571 bol pôvodne zostavený len preň a až neskôr bola jeho platnosť rozšírená celoštátne. Charakterizovať ho môžeme ako pracovný a disciplinárny kódex pre banské a hutné oblasti. S reformou začal už jeho predchodca na tróne Ferdinand I. Tento významný právny dokument pôvodne vznikol ako autoritatívne nariadenie pre kontrolu jednej z najbohatších častí kráľovstva. Prvá verzia z roku 1550 bola ostro odmietnutá. Nový banský poriadok vychádzal z cudzích tradícií kontrastujúcich s tradíciami v stredoslovenských banských mestách. Proti nemu boli najmä bohatí mešťania - Waldbürgeri. Vo svojom proteste sa zamerali na niektoré nezrovnalosti. Nesúhlasili so zriadením samostatného, od mestskej vrchnosti nezávislého súdu na čele s banským sudcom, tzv. Bergrichterom v každom meste. Mali podobnú inštanciu Bergmeistra. Druhý problém bol postup apelácie: druhostupňovou inštanciou na odvolanie bol komorský gróf namiesto Zväzu, odvolanie k panovníkovi ostávalo nezmenené. Hoci tento Ferdinandov poriadok vstúpil do platnosti, mestá ho neprijali a teda ani nezachovávali.³³

Banské mestá prijali až druhú verziu Maximiliánovho banského poriadku z roku 1571 aj to s nimi vynútenými dodatkami – Erleuterungen, v ktorých boli zaručené všetky staré výsady a práva, ktoré Zväz mal. Platíť začal až v roku 1573. Mestá Zväzu sa riadili predovšetkým dodatkami a samotným poriadkom sa riadili ostatné banské mestá.³⁴

Mal 46 artikulov a spomínané dodatky v počte dva.³⁵ Platilo, že banského sudcu navrhovala mestská rada a jeho ustanovenie podliehalo schváleniu komorského grófa. Banský sudca udeľoval právo na ťažbu, rozhodoval v sporných záležitostiach, ktoré sa týkali baníctva a pridružených odvetví.

³⁰ FRÖHLICH, Andrea. The Confessio Montana, 1559: Composition and Aftermath. In LACKO, Miroslav (ed.). *Montánna história 3*. Limbach: Slovenská spoločnosť pre sociálne a hospodárske dejiny, xPrint, 2010, ročník 3, s.8-23.

³¹ BOLERÁZSKY, ref.3, s.49-77.

³² RELKOVIČ, ref. 13, s. 518-591.

³³ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 105-106.

³⁴ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 105-106.

³⁵ Maximiliánov banský poriadok z roku 1703, ŠÚBA, Banská Štiavnica.

Riešil aj dedičské konania baníkov, banských podnikateľov a úradníkov. „Ak sa chcel niekto venovať banskej ťažbe, musel si od banského majstra alebo sudcu vyžiadať kutacie povolenie. Ak majiteľ kutacieho povolenia objavil rudnú žilu, mal podať najneskôr do troch dní žiadosť o prídela banskej miery. Na túto žiadosť napísal banský sudca rok, mesiac, deň, hodinu a štvrtú hodinu a po zapísaní do knihy žiadostí ju odovzdal žiadateľovi. Týmto potvrdením získal žiadateľ prednostné právo na územie, o ktoré mal záujem. Do troch dní mal banský sudca toto územie osobne preskúmať spolu s prisažným a meračom a zistiť, či sa tam vyplatí ťažiť rudu a či neutrpiť škodu susední ťažiar. Po obhliadke územia vymeral banský sudca s pomocníkmi banskú mieru. Ak chcel podnikateľ ťažiť šachtou, dostal štvorcové územie, ktorého každá časť merala 8 banských povrazov (merala sedem banských siah, 1 banská siaha = 2,02 m). Šachta bola v strede tohto územia. Ak sa ruda mala ťažiť štôľňou, dostal žiadateľ obdĺžnikové pole, ktorého dlhšia strana, zhodná so smerom žily, merala 18 a kratšia 6 banských povrazov.“³⁶

Tiež mal na starosti pridelovanie opustených baní, delenie či spojovanie banských diel. Banský súd bol prístupný vo dne v noci 24 hodín denne.³⁷

MAXIMILIÁNOV BANSKÝ PORIADOK, ÚVODNÁ STRANA. (ZÁMORA, PETER ET AL. DEJINY BANÍCTVA NA SLOVENSKU 1. DIEL. KOŠICE: ZVÄZ HUTNÍCTVA, ŤAŽOBNÉHO PRIEMYSLU A GEOLÓGIE SLOVENSKEJ REPUBLIKY, 2003, S. 45. ISBN 80-968621)

Banský poriadok nariad'oval dozor nad hospodárením každého banského podniku. Šesťkrát ročne sa vykonávala revízia: na Fašiangy, Veľkú Noc, Turíce, Jakuba (25.7.), Narodenie Panny Márie (8.9.), Všetkých svätých (1.11.) a Vianoce.³⁸

Mestá plnili dôležitú úlohu v oblasti súdnictva. Súdna právomoc sa zakladala na zvykovom práve, nebola zakotvená v žiadnom zákone. Nejasnosti sa snažili postupne odstrániť spísaním zvyklostí v roku 1583. Presný štatút bol vyvesený na radnici každého mesta Zväzu 9. 1. 1619. Mal 9 článkov. Prvý upravoval prijímanie cudzincov do banských miest. Cudzinci nesmeli

³⁶ ZAMBOJ, ref. 14, s. 94.

³⁷ ZAMBOJ, ref. 14, s. 87-117.

³⁸ ZAMBOJ, ref.14, s. 87-117.

priniesť do mesta nové zvyklosti, vlastníť v meste majetok pokiaľ nezložia prísahu. Do 14 dní museli hlásiť príčinu pobytu richtárovi mesta. V druhom sa písalo o povinnosti občanov banských miest prednášať sporné veci pred vlastného richtára a mestskú radu. Odvolanie sa k Zväzu bolo bezplatné, odvolanie sa ku kráľovskej tabuli sa spoplatnilo taxou 10 zlatých. Termíny schôdzí banských miest s možnosťou apelovania pre chudobné stránky upravoval tretí článok. Určené boli termíny: v pondelok po Troch kráľoch a v pondelok po narodení Jána Krstiteľa v jednom z väčších miest. Štvrtý zakazoval cudzím osobám a úradom miešať sa do záležitostí banských miest, vrátane voľby richtára, do ktorej mal prísne zakázané miešať sa aj komorský gróf. Štatút vo svojom piatom článku riešil úžeru.³⁹ „*Ak by niekto vzal od 100 zlatých úrok viac ako 10 zlatých, má mu prepadnúť celý kapitál. Ak si niekto požičal peniaze na väčšie úroky, má byť tiež potrestaný.*“⁴⁰ Pri hrozbe pokuty 10 zlatých dával 6. článok povinnosť členom vnútornej i vonkajšej mestskej rady zúčastňovať sa na jej zasadnutí zvolávaných richtárom. Siedmy a ôsmy článok upravovali pomery medzi garbiarskym a obuvníckym cechom. Deviaty nariadil určiť v každom meste niekoľko mužov, ktorí by sa starali o sirotský majetok.⁴¹

Krajinský snem zakázal šľachticom súdiť ich mešťanov a komorských úradníkov zas vykázal z mestských rád. Keď bolo ich právo porušované, obrátili sa v roku 1569 na cisára Maximiliána II., ktorý svojím nariadením zakázal cudzím osobám súdiť mešťanov banských miest. V rovnakom zmysle sa nesie aj jeho ďalšie nariadenie z 25. februára 1576: „*Ak niekto z vás bude mať nejakú žalobu proti nim, resp. proti ich mešťanom, potom na základe starobylých výsad prenehajte prípad slobodne a bez akejkoľvek sťažnosti skôr richtárovi tohto mesta, v ktorom osoba prípadom dotknutá býva a konečne po odvolaní nechajte postúpiť pred sudcov ostatných miest.*“⁴² Porušenie čo len jedinej výsady ktoréhokoľvek mesta kýmkoľvek sa dotýkalo celého Zväzu. Súdy či iné úradné rokovania prebiehali v nemeckom jazyku, čo pri odvolávacích súdoch prinášalo komplikácie. Všetky dokumenty sa museli totiž prekladať do latinčiny. Súdy v banských mestách mali charakter druhostupňovej inštancie. Riešili otázky banské, civilné, schvaľovali kúpnopredajné zmluvy. Zväz mal právomoc vynášať hrdelné rozsudky, ktorú potvrdil v roku 1547 Ferdinand I. Disponoval teda právom meča. Banské mestá mali aj spoločného kata. Zaujímavé tiež je, že mali spoločného lekára.⁴³ Šesť rokov na tomto poste pôsobil Krištof Wex.⁴⁴

³⁹ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 96-97.

⁴⁰ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 97.

⁴¹ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 97.

⁴² JURKOVIČ, ref. 19, s. 8-9.

⁴³ JURKOVIČ, ref. 19, s. 8-9.

⁴⁴ RELKOVIČ, ref. 13, s. 518-591.

Počas panovania Jozefa II. boli vo väčších banských mestách zavádzané aj substitučné súdy. V Novej Bani vznikol v roku 1788, ale v roku 1854 bol zrušený.⁴⁵

**BUDOVA SUBSTITUČNÉHO SÚDU V NOVEJ BANI
(FOTOARCHÍV POHRONSKÉHO MÚZEA V NOVEJ BANI)**

Slobodné kráľovské mesto Nová Baňa patrilo do Zväzu stredoslovenských banských miest od poslednej tretiny 14. storočia, keď sa novobanský richtár 7. apríla 1388 zúčastnil na zasadnutí Zväzu v Banskej Štiavnici.⁴⁶

Nová Baňa ako člen Zväzu sa podieľala na všetkých privilégiách, ktoré Zväz dostal. Medzi najdôležitejšie výsady udelené Zväzu banských miest patrili od roku 1405 banské slobody udelené kráľom Žigmundom I. priamo tu v Novej Bani. V rokoch 1470 a 1471 kráľ Matej Korvín oslobodil stredoslovenské banské mestá od vyberania mýta, čo platilo i pre Novú Baňu. V roku 1496 dostali právo ťažiť drevo. Toto právo bolo potvrdené v rokoch 1500 a 1502. V roku 1500 boli kráľom Vladislavom II. potvrdené všetky práva baníckych miest.⁴⁷ Ten istý kráľ v roku 1519 nariadil, aby Štefan Verböci, Dócziovci a opát zo Sv. Beňadika nevyberali od banských miest žiadne mýta a iné poplatky.⁴⁸

Nová Baňa sa radila medzi menšie mestá a vďaka členstvu vo Zväze si udržala svoje politické postavenie a samostatnosť rovnako ako mestá Pukanec, Banská Belá a Ľubietová.⁴⁹

⁴⁵ ZAMBOJ, ref. 14, s. 95.

⁴⁶ ZREBENÝ, ref. 2, s. 53.

⁴⁷ HAAS KIANIČKA, ref. 20, s. 155.

⁴⁸ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 94.

⁴⁹ ZREBENÝ, ref. 2, s. 54-55.

Zväz stredoslovenských banských miest zanikol niekedy v druhej polovici 19. storočia počas rozsiahlych politických zmien. Presný dátum nie je známy. Posledný zápis v protokole zväzu je zo zasadnutia z 21. 9. 1846. Nie je v ňom ale ani zmienky o tom, žeby ho plánovali rozpustiť.⁵⁰ Zväz dolnouhorských banských miest tvoril prirodzený spoločenský a právny zväzok, ktorý síce nikdy nebol uzákonený, ale uznávali ho uhorské aj ríšske zákony.

Zoznam prameňov

Juramenbuch, Kniha meštianskych a služobných prisah z Novej Bane, Zbierkový fond Pohronského múzea v Novej Bani, prírastkové číslo 2016/0004.

Maximiliánov banský poriadok z roku 1703, ŠÚBA, Banská Štiavnica

Pozostalosť Ferdinanda Bočka, Knižnica Pohronského múzea v Novej Bani, rukopis, (ďalej PFB) Fascikel 1, Dejiny mesta Novej Bane, časť 1.2 Archív mesta Novej Bane, s.1-16.

PFB, Fascikel 1, Dejiny mesta Novej Bane, časť 1.11 Banícke artikule Maximiliána II. 1564-1576, s.1-92.

Zoznam použitej literatúry

BOLERÁZSKY, Vojtech – VOZÁR, Jozef. Sväz stredoslovenských banských miest. In ALBERTY, Július (ed.) Historický sborník kraja II. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1965, s.87-116.

BOLERÁZSKY, Vojtech. Príspevky k dejinám Banskej Štiavnice. In GREGA, Vincent – VOZÁR, Jozef (ed.). Banská Štiavnica. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1964, s.49-77.

ČIČAJ, Viliam. Kultúra v Kremnici do konca 18. storočia. In NOVÁK, Ján et al. Kremnica. Zborník z prednášok z medzinárodného sympózia pri príležitosti 500. výročia kodifikácie banského práva v Kremnici 17.-19. novembra 1992. Martin: Gradus, 1992, s. 253-368.

FRÖHLICH, Andrea. The Confessio Montana, 1559: Composition and Aftermath. In LACKO, Miroslav (ed.). Montánná história 3. Limbach: Slovenská spoločnosť pre sociálne a hospodárske dejiny, xPrint, 2010, roč. 3, č. 3, s.8-23. ISBN 978-80-970973-0-1

HAAS KIANIČKA, Daniel. Kremnica mesto klenotov. I. zväzok. Od počiatkov do polovice 17. storočia. Budmerice: Rak, 2014. ISBN 978-80-85501-62-9

⁵⁰ BOLERÁZSKY – VOZÁR, ref. 8, s. 95.

IVANIČ, Peter. Vzťah Dóciovcov s mestami na hornom a strednom Pohroní na konci stredoveku. Dostupné na internete: <http://forumhistoriae.sk/-/vztah-dociovcov-s-mestami-na-hornom-a-strednom-pohroni-na-konci-stredoveku?redirect=http%3A%2F%2Fforumhistoriae.sk%2Fatori%3Fp_p_id%3D175_INSTANCE_Bqv9cGg1e7XK%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-3%26p_p_col_pos%3D1%26p_p_col_count%3D4%26p_r_p_564233524_categoryId%3D25779%26p_r_p_564233524_resetCur%3Dtrue>

JURKOVIČ, Emil. Banské mestá. In Bystrický permon, jún 2006, roč. IV., č. 2, s. 8-9.

KMEŤ, Stanislav (ed.) Z histórie a súčasnosti banskobystrického okresu. Martin: Osveta, 1989.

KOČÍ, Martina. Vzťah uhorských kráľovien k svojim venným mestám v stredoslovenskej banskej oblasti. Dostupné na internete: <http://forumhistoriae.sk/-/vztah-uhorskych-kralovien-k-svojim-vennym-mestam-v-stredoslovenskej-banskej-oblasti?redirect=http%3A%2F%2Fforumhistoriae.sk%2Fatori%3Fp_p_id%3D175_INSTANCE_Bqv9cGg1e7XK%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-3%26p_p_col_pos%3D1%26p_p_col_count%3D4%26p_r_p_564233524_categoryId%3D39540%26p_r_p_564233524_resetCur%3Dtrue>

KRIŽKO, Pavol. Z dejín banských miest na Slovensku. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1964.

NOVÁK, Ján. Kremnica v dejinách Slovenska. In NOVÁK, Ján et al. Kremnica. Zborník z prednášok z medzinárodného sympózia pri príležitosti 500. výročia kodifikácie banského práva v Kremnici 17.-19. novembra 1992. Martin: Gradus, 1992, s. 7-15.

NOVÁK, Jozef. Rodové erby I. Kubáyiho zbierka pečatí. Martin: Osveta, 1980.

PROBSZT, Günther Frh. v. Die niederungarischen Bergstädte. München, Verlag R. Oldenbourg, 1966.

RATKOŠ, Peter. Povstanie baníkov na Slovensku 1525-1526. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1963, 340 s.

RELKOVIČ, Néda. A felsőmagyarországi hét alsó bányaváros legrégibb közgyűlési jegyzőkönyvei (1561-1623) /Najstaršie protokoly siedmych banských miest (1561-1623)/. In Századok, 1913, ročník XLVII., č.1, s. 518-591.

RELKOVIČ, Néda. Újbánya bányászatának legrégibb emlékei 1700-ig I.-III. (Najstaršie pamiatky novobanského baníctva do roku 1700). In Bányászati

és kohászati lapok, Budapešť, 1944, roč. LXXVII, č. 7, 8, 9, s. 104-111, s. 126-132, s. 142-147.

ŠPIESZ, Anton. Stredoslovenské banské mestá na prelome 17. a 18. storočia. In NOVÁK, Ján (ed.) Zborník Slovenského banského múzea VIII. Banská Štiavnica: Slovenské banské múzeum, 1977, s. 199-204.

TAPANI PIIRAINEN, Ilpo. Banské právo Kremnice a jeho vzťahy k ostatným banským právam v strednej Európe. In NOVÁK, Ján et al. Kremnica. Zborník z prednášok z medzinárodného sympózia pri príležitosti 500. výročia kodifikácie banského práva v Kremnici 17.-19. novembra 1992. Martin: Gradus, 1992, s. 43-54.

VOZÁR, Jozef. Zo života a bojov štiavnických baníkov. In GREGA, Vincent – VOZÁR, Jozef (ed.). Banská Štiavnica. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1964, s. 78-126.

WENZEL, Gustáv. Boje dolnouhorských banských miest s Dóczyovcami z Veľkej Lúče 1494-1548. Modra: Združenie na záchranu hradu Revište, Devin printing house, 2017. ISBN 978-80-972521-3-7

ZAMBOJ, Ján. Baníctvo. In ZAMBOJ, Ján (ed.). Pukanec. Martin: Osveta, 1975, s.87-117.

ZÁMORA, Peter et al. Dejiny baníctva na Slovensku 1. diel. Košice: Zväz hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky, 2003. ISBN 80-968621

ZDUCHOVÁ, Hana. Spory Novej Bane s Dóciovcami. In Novobanské noviny, 2015, roč. XXIV., č.11, s. 6.

ZREBENÝ, Alexander et al. Dejiny Novej Bane. Martin: Osveta, 1986.

Internetové zdroje:

<http://allaboutslovakia.webnode.sk/turisticke-destinacie-/stredoslovenske-banske-mesta/>

<http://mapire.eu/en/>

<http://www.banskastiavnica.sk/o-meste/historia-a-banictvo-2/historia/stredovek.html?tlac=1>

<http://www.hodrusa-hamre.sk/banska-hodrusa.phtml?id3=46588>

<http://www.hradlupca.sk/hradlupca/hradslupca.nsf/page/Historia>

<http://www.kremnica.sk/zakladne-informacie/>

<http://www.kurzy.cz/komodity/zlato-graf-vyvoje-ceny/index.asp?A=5&idk=87&curr=EUR&on=0&unit=1%20kg&lg=1>

<http://www.mint.sk/onas.php>

<http://www.najkrajisikraj.sk/banicke-povstanie-1525-26/>

<http://www.obnova.sk/pamiatka/stara-radnica>

<http://www.palba.cz/viewtopic.php?p=235469>

<http://www.permon.eu/7.html>

<http://www.prvybanickyspolok.sk/content/historia/historia-banictva/odvodnovacie-dedicne-stolne>

<http://www.pukanec.sk/oz-terra-banensium-zem-banikov-informuje-oznam/mid/199208/.html>

<http://www.zbsc.eu/mesta.php>

https://sk.wikipedia.org/wiki/Bitka_pri_Se%C4%8Danoch

<https://www.novabana.sk/samosprava/mesto-nova-bana/historia>

<https://www.permonrevue.sk/sedem-stredoslovenskych-banskych-miest-septem-civitates-montane-superiores/>

<https://www.sme.sk/c/2141258/stretnutie-primatorov-7-banskych-miest-v-kremnici-bude-mat-pracovny-charakter.html>

Autori fotografií:

Z archívu Pohronského múzea

ZÁMORA, Peter et al. Dejiny baníctva na Slovensku 1. diel. Košice: Zväz hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky, 2003, s. 45. ISBN 80-968621

Autor:

Mgr. Bc. Katarína Stredáková

stredakova.pm@gmail.com

Pohronské múzeum v Novej Bani

Bernoláková 20/2

968 01 Nová Baňa

Katarína Stredáková (eds.)

MENTE ET MALLEO

Zborník z konferencie konanej pri príležitosti 300. výročia postavenia Potterovho stroja v Novej Bani

Prvé vydanie

Autori príspevkov:

Mgr. Zuzana Denková, PhD., Ing. Richard Kaňa, Peter Kopernický,
Harald Marschner, PhD. Ing. Jaroslava Neubauerová, PhD.,
Mgr. Milan Palau, Mgr. Bc. Katarína Stredáková, Mgr. Hana Zduchová,
Prof. PhD. Pavol Žigo, CSc.

Preklad anotácií do angličtiny: Mgr. Veronika Stredáková

Grafický dizajn: Mgr. Bc. Katarína Stredáková

Všetky práva vyhradené. Žiadna časť tejto publikácie nesmie byť nijakou formou reprodukováaná, kopírovaná alebo rozmnožovaná bez predchádzajúceho súhlasu vydavateľa.

Text neprešiel jazykovou korektúrou.

© Pohronské múzeum, 2024

ISBN 978-80-570-5860-1

EAN 9788057058601

Pohronské múzeum

Bernolákova 20/2

968 01 Nová Baňa

www.pohronskemuzeum.sk

ISBN 978-80-570-5860-1

EAN 9788057058601